

23

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНА СЕРІЯ

ТОМ I

«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1956

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНА СЕРІЯ

НБ ПНУС

bn4620

bn 4620

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

КИЇВ — 1956

Редакційна колегія:

доц. Войтко М. О., Гуцало С. С.,
Гречух Г. Ф., кандидат філологічних наук Нелюбова І. Ф.,
доц. Рущенко П. Т. (відповідальний редактор).

І. К. ВАСЮТА,

кандидат історичних наук

**РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ
УКРАЇНИ ПРОТИ ФАШИСТСЬКОГО РЕЖИМУ
ПІЛСУДСЬКОГО
(травень 1926—1928 рр.)**

Післяверсальська буржуазно-поміщицька Польща, скроена імперіалістами Антанти з неоднорідних етнографічних територій, які раніше входили в склад різних держав, роздиралась гострими класовими і національними суперечностями. Спроби правлячих кіл Польщі пом'якшити гостроту внутрішніх протиріч закінчилися повним провалом і в першій половині 1926 р. завели все життя країни в тупик.

В таких умовах польська буржуазія і поміщики вдаються до крайнього заходу: встановлення відкрито терористичної фашистської диктатури.

Для виконання ролі фашистського диктатора панівні класи Польщі висунули кандидатуру буржуазного націоналіста Пілсудського. Пілсудського підтримували американо-англійські імперіалісти, які розраховували використати здавна зв'язаних з ними пілсудчиків як знаряддя боротьби проти Радянського Союзу. Реакційні кола США і Англії допомогли Пілсудському здійснити в травні 1926 р. фашистський переворот.

Серйозне значення для перемоги Пілсудського мала позиція буржуазно-націоналістичних партій Західної України і Західної Білорусії. Під час травневого перевороту українські і білоруські буржуазні націоналісти підтримували фашистську кліку пілсудчиків. За ініціативою УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання) у Варшаві відбулись переговори лідерів українських буржуазних націоналістів Левицького і Палієва з представниками білоруських і литовських буржуазних партій. В результаті переговорів був створений комітет¹, який погоджував

---

¹ Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 636.
(Далі — ЛОДА).

їх дії з пілсудчиками і допомагав останнім у встановленні фашистської диктатури.

Пілсудчики, використовуючи соціальну демагогію, з допомогою угодовських партій добилися підтримки селянства і деякої частини робітничого класу. В час травневого перевороту Комуністична партія Польщі зайняла неправильну опортуністичну лінію. Будучи слабою, КПП не вірила у власні сили і недооцінювала ролі пролетаріату як гегемона у визвольній боротьбі всіх трудящих. На практиці це привело до того, що Компартія не тільки не мобілізувала трудящих мас проти фашизму і не спрямувала їх по шляху боротьби за диктатуру пролетаріату, але й закликала робітників та селян підтримувати війська Пілсудського. Така позиція ще більше послабила КПП і сприяла успіхові фашистського перевороту пілсудчиків.

Аналізуючи умови перемоги фашизму, Георгій Димитров вказував на ту обставину, що «ця перемога, з одного боку, свідчить про слабкість пролетаріату, дезорганізованого і паралізованого розкольницькою соціал-демократичною політикою класового співробітництва з буржуазією, а з другого боку, виражає слабкість самої буржуазії, яка відчуває страх перед революцією і вже не в силі утримати свою диктатуру над масами старими методами буржуазної демократії і парламентаризму»¹.

Польський фашизм, здійснюючи диктатуру фінансового капіталу і поміщиків, мав свої специфічні особливості. При наявності постійних конфліктів між окремими угрупованнями в таборі панівних класів, фашистська кліка пілсудчиків не мала під собою широкої соціальної бази і тому змушена була рядитись у «демократичну» тогу. Фактично ліквідувавши і ті незначні буржуазно-демократичні свободи, які декларувала польська буржуазна конституція 1921 р., пілсудчики для обдурювання мас прикривались існуванням парламенту і легальної «опозиції» з боку буржуазно-поміщицьких та угодовських «соціалістичних» партій.

З приходом до влади кліки Пілсудського панівні класи Польщі пов'язували свої плани придушення революційного руху в країні та проведення стабілізації економіки. В цьому були зацікавлені американо-англійські імперіалісти, які готували антирадянську війну і намагались використати Польщу як аванпост проти Радянського Союзу. Щоб створити економічні передумови для такої війни у вигляді капіталістичної «стабілізації» в Польщі, американські і англійські монополії відкрили для Польщі доступ до своїх кредитів. Одержані у США і Англії позики допомогли польській буржуазії тимчасово подолати економічну кризу і частково оздоровити економіку, стабілізувати валюту, піднести промислове виробництво.

¹ Г. Димитров, Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма, Партиздат ЦК ВКП(б), 1935, стор. 9—10.

Стабілізація капіталізму в Польщі, як і в інших країнах Європи, не могла бути ні тривалою, ні міцною, бо розвиток капіталізму в умовах загальної кризи капіталістичної системи неминуче вів до дальшого загострення і поглиблення всіх внутрішніх протиріч імперіалізму. Досягнута ціною фінансового підкорення Європи Америці часткова стабілізація капіталістичної системи супроводжувалася посиленням проникненням американського капіталу в економіку європейського капіталізму. Це особливо характерно для Польщі. З 1925 по 1928 рр. іноземний капітал, в першу чергу американський, в промисловості Польщі зріс на 120%, а польський капітал за цей час збільшився лише на 64,9%¹. Американсько-англійські монополії все більше прибирали до своїх рук контроль над економічним і політичним життям Польщі.

Неминулим наслідком тимчасової часткової стабілізації капіталізму в Польщі було загальне зниження життєвого рівня трудящих. Забезпечуючи максимальні прибутки, капіталістичні монополії після фашистського перевороту Пілсудського значно прискорили проведення капіталістичної раціоналізації, різко посилили експлуатацію пролетаріату. Робочий день в деяких галузях виробництва Польщі і Західної України був доведений до 12 і більше годин на добу. Разом із цим в промисловості зростала інтенсифікація праці і безробіття, безперервно падала заробітна плата робітничого класу. В 1924—1927 рр. продуктивність праці в промисловості виросла в цілому на 30%, а реальна заробітна плата робітників знизилась на 30—40%².

Життєвий рівень трудящих Польщі безперервно падав внаслідок штучного роздування монополіями цін на предмети першої необхідності. Загальний індекс оптових цін у серпні 1927 р. підвищився на 107,1% порівняно з 1914 р., а індекс оптових цін на сільськогосподарські продукти за цей час збільшився на 127,3%³.

Зростання дорожнечі і капіталістична раціоналізація посилювали процес зuboжіння робітничого класу.

В тяжкому становищі знаходилося і трудяще селянство, яке терпіло насамперед від земельного голоду. Більшість селян була безземельною або малоземельною.

За даними офіційного перепису 1921 р. 59,2% земельної площі Західної України зосереджувалося в руках невеликої жменьки поміщиків, куркулів і церкви. В той же час бідняки і середняки, які становили більше половини населення краю, мали в своєму розпорядженні лише 40,8% землі, причому 48,4%

¹ Piec lat na froncie gospodarczym, 1926—1931, t. I, Warszawa, 1931, стор. 265.

² ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 39.

³ S. Starzynski, Położenie klasy robotniczej po przewrocie majowym, Warszawa, 1927, стор. 8.

селянських господарств були малоземельними, кожне з них мало у своєму володінні до 2 гектарів землі¹.

Піلسудчики, захищаючи інтереси поміщиків і куркулів, розтоптали попередні обіцянки про «відчуження» поміщицьких земель. Щоб розширити свою соціальну базу на селі, зміцнити куркульські господарства, вони прискорено проводили так звану комасацію — ліквідацію черезполосиці. Внаслідок цього значна частина кращих земель бідняків і середняків потрапила в руки куркульських господарств.

Іншим засобом пограбування трудящого селянства була ліквідація сервітутів, проведена на користь поміщиків, майже без будь-якої винагороди селянам. Селяни позбавлялись права користуватися пасовиськами, лісами і попадали у ще більшу кабалу до поміщиків та сільської буржуазії.

Під виглядом створення «сильних і здібних до інтенсивного виробництва господарств» у Західній Україні посилено насаджувалися куркульські господарства польських осадників. За 1919—1927 рр. на західноукраїнських землях було «розпарцельовано» і роздано переважно польським осадникам і українським куркулям 526 тисяч гектарів землі.

Разом із ростом і посиленням куркульських господарств збільшувалося число безземельних та малоземельних селян, які не мали в своїх дворах не тільки коня, але й корови. За переписом 1927 р. в Станіславському воєводстві нараховувалося 57,5% безкінних господарств, в Тернопільському — 46,5%, у Львівському — 45,3%, у Волинському — 32,3%. В Західній Україні 15% господарств були безкорівними, а 26% дворів мали тільки одну корову без коня².

На плечах народних мас лежав важкий податковий тягар. Селяни Західної України платили близько 100 видів різних податків та поборів, які поглинали від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ валової виручки бідняцького і середняцького селянства³. Податковий гніт посилював зубожіння трудящих.

Постійним лихом для трудящих було масове безробіття, викликане хронічним недовантаженням виробничого апарату та капіталістичною раціоналізацією. Незважаючи на сприятливу господарську кон'юнктуру в період відносної стабілізації капіталізму, безробіття в Польщі знаходилося на такому рівні, до якого воно не піднімалося навіть у роки найглибших економічних криз перед першою світовою війною. Головне статистичне управління Польщі в лютому 1927 р. зареєструвало 253 тисячі безробітних,

¹ Rocznik statystyki za 1925/26 r., стор. 123—124. Statystyka Polski, t. XI, zeszyt 3, стор. 3; t. XI, zeszyt 5, стор. 5.

² Kwartalnik statystyczny, t. V, zeszyt 2, стор. 650—651.

³ Г. Минский, Под игом польских панов, М., 1939, стор. 33—34.

або близько 50%, по відношенню до всіх, зайнятих повний і неповний тиждень, промислових робітників¹.

Засоби існування більшості безробітних та їх родин не були нічим гарантовані. Тільки одиниці з резервної армії праці користувались злиденною державною допомогою. Так, у 1928 р. таку допомогу одержали лише 36% зареєстрованих на біржах праці безробітних Галичини².

Безробіття в Західній Україні з особливою силою спрямовувалось проти трудящих українців, яких буржуазний уряд Польщі звільняв з роботи на державних підприємствах, залізницях, установах тощо. Щоб знайти роботу, багато трудящих змушені були залишати батьківщину і емігрувати за кордон, де вони потрапляли у ще гіршу кабалу.

Соціальне гноблення в Західній Україні тісно перепліталось з різного роду національними утисками.

— Польські пани, окупувавши Галичину, навіть переіменували цю споконвічну українську землю в «Малопольщу». Шляхетські колонізатори насильно ополячували українське населення, забороняли вживання української мови в усіх ділянках адміністративно-державного апарату, закривали українські школи і культурні заклади. Якщо в 1922/23 навчальному році в Західній Україні нараховувалось 2924 школи з українською мовою навчання, то в 1927/28 навчальному році їх залишилось 755³. В результаті десятки тисяч дітей трудящих українців залишились поза школою; неписьменність набула масового характеру. В 1931 р. 25,6% населення у віці 10 і більше років у Львівському воєводстві не вміли зовсім читати і писати, в Тернопільському — 29,8%, у Станіславському — 36,6%, а у Волинському — 47,9%⁴.

Колонізаторська політика панівних класів Польщі в Західній Україні була спрямована на те, щоб полонізувати українське населення і задушити будь-які його зв'язки національного і культурного характеру з Радянською Україною. Знаряддям колонізаторства польських панів на західноукраїнських землях була католицька і уніатська церква та українські буржуазно-націоналістичні партії, які після перевороту підсудчиків зрослися з державним апаратом панської Польщі і виконували поліцейські функції придушення революційного руху трудящих.

- Посилення соціального і національного гноблення в роки «санації»⁵ загострювало класові суперечності і спричинило дальше зростання революційної активності мас. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України вступає в фазу свого дальшого розвитку: вона стає більш організованою і на-

¹ Statystyka pracy, rocznik VI, Warszawa, 1927, стор. 7.

² Rocznik statystyki za 1929 r., стор. 357.

³ Український статистичний річник, Львів, 1935, стор. 158—159.

⁴ Український статистичний річник, Варшава — Львів, 1936—1937, стор. 25.

⁵ «Санацією» підсудчики демагогічно називали політику «оздоровлення» всього життя країни.

буває антифашистського характеру. Натхнені успіхами соціалістичного будівництва в СРСР та моральною підтримкою народів Радянського Союзу, трудящі Західної України вели героїчну боротьбу за возз'єднання з Радянською Україною. Її очолив робітничий клас, керований Комуністичною партією.

Комуністична партія Польщі, в склад якої входила КПЗУ, як автономна організація, з допомогою ВКП(б) та Комінтерну виправила свою невірну позицію щодо Пілсудського і продовжувала йти по шляху більшовизації. «Незважаючи на ряд помилкових положень і тактичних перегинів, які партія не зуміла подолати до кінця, — вказував Болеслав Берут, — КПП, починаючи з другого її з'їзду в 1923 р., перетворювалась в партію ленінського типу, в партію, яка ввела ленінізм в історію польського робітничого руху. Вона була єдиною партією, яка стояла на ґрунті марксизму-ленінізму, єдиною партією, яка боролась за владу робітничого класу, за дійсну незалежність польського народу»¹.

В умовах терористичного фашистського режиму КПП і КПЗУ керували революційним рухом трудящих з глибокого підпілля, використовуючи при цьому масові організації трудящих. Через профспілки, лікарські каси, культурно-освітні заклади та інші масові організації комуністи впливали на трудящих, організовували їх на боротьбу проти фашистської диктатури, за соціальне і національне визволення, за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Після перевороту пілсудчиків Комуністична партія особливо активізувала діяльність в профспілках, завоювавши під свій вплив більшість профспілкових організацій Львова, Станіслава, Стрия, Тернополя та інших промислових центрів Західної України. Комендант поліції Львова 24 вересня 1926 р. з тривогою доповідав окружному управлінню політичної поліції: «У звітному періоді (вересень місяць) можна було спостерігати посилення комуністичного руху, особливо пожвавленого в класових профспілках, більшістю яких оволоділи в процентному відношенні дуже значною мірою молоді комуністи, все більше показуючи своє обличчя. Для агітаційних цілей КПЗУ використовує всякі торжества, річниці і комуністичні свята, проводить так звані «масовки», на яких читаються доповіді з організаційних питань і актуальних політичних проблем»².

Революційна агітація комуністів мала благотворний вплив на широкі маси трудящих, серед яких швидко розвіювались дрібнобуржуазні ілюзії про демагогічну політику «санації» пілсудчиків і зростало незадоволення фашистським режимом. Про це змушені

¹ Б. Берут, Об идеологических основах объединённой партии. Доклад на объединительном съезде рабочих партий Польши. Газета «Правда» від 17 грудня 1948 р.

² ЛОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 854.

були констатувати в своїх звітах навіть поліцейські власті. Так, комендант львівської поліції в рапорті окружному управлінню політичної поліції 24 вересня 1926 р. писав: «Серед залізничників зростає незадоволення урядом, викликане тяжким становищем... Залізничники, які спочатку зайняли вичікувальну, лояльну позицію по відношенню до нового кабінету, зараз не приховують свого незадоволення; терпіння, з яким маси залізничників чекали покращання свого життя, вичерпується і їм все більше допікає зростаюча з кожним днем дорожнеча, а з нею і нестатки»¹.

Вже влітку 1926 р. в Польщі і Західній Україні прокотилась хвиля страйків. Особливо масовою була страйкова боротьба пролетаріату Львова, яка охопила більшість категорій робітників міста². Одночасно відбувались політичні демонстрації безробітних Дрогобича, Перемишля, Красно та інших промислових центрів Західної України³. Організована комуністами демонстрація безробітних Львова пройшла 11 липня під лозунгами боротьби проти фашистської диктатури, за робітничо-селянський уряд, за поліпшення економічних умов життя безробітних. Демонстранти вимагали також звільнення політичних в'язнів.

Літні страйки і демонстрації робітничого класу свідчили про те, що буржуазії не вдалося з допомогою фашизму придушити революційний рух, спрямований проти основ фашистської диктатури пілсудчиків.

Яскравим прикладом протесту проти фашистського режиму був Володимир-Волинський судовий політичний процес, інспірований пілсудчиками в кінці 1926 р. і на початку 1927 р. над групою трудящих Волині. Їх обвинувачували в належності до Комуністичної партії Західної України. Перед усім світом підсудні мужньо заявили про те, що «мета Комуністичної партії — змінити існуючий лад в Польщі і приєднати Західну Україну до Радянської України»⁴. Із 151 обвинуваченого 9 чоловік були засуджені до довічного і 120 чоловік до багаторічного ув'язнення.

Незважаючи на те, що пілсудчики різко посилили поліцейський терор, КПЗУ організувала численні економічні і політичні виступи трудящих проти наступу буржуазії на життєвий рівень трудящих, проти фашизації політичного життя країни.

В кінці 1926 р. в Західній Україні розгорнувся масовий рух проти зростаючого соціального гніту трудящих. Все більший розмах набували страйки за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. Крупним виступом пролетаріату був загальний страйк одинадцяти тисяч робітників деревообробної промисловості Прикарпаття, проведений в листопаді — грудні 1927 р.

¹ ЛОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 851.

² Там же, арк. 111—115, 144, 758, 811—812, 844, 851, 863.

³ Там же, арк. 760, 763, 795.

⁴ Газета «Комуніст», грудень 1926 р.

Деревообробники пред'явили підприємцям вимоги: укласти колективний договір, встановити 8-годинний робочий день, підвищити заробітну плату на 40%, визнати права профспілок і заводських комітетів. 21 листопада у Львові відбулись переговори представників обох сторін, які підприємці демонстративно зірвали. 29 листопада деревообробники вибрали страйковий комітет і оголосили страйк¹. Страйковою боротьбою керували комуністи. Вже на третій день страйку вийшов «Страйковий бюлетень», який весь час регулярно інформував робітників про хід боротьби, що тривала понад три тижні. 19 грудня деревообробники примусили підприємців задовольнити майже всі свої вимоги, які були закріплені в колективному договорі².

Страйкова боротьба поширилась на інші категорії робітників Західної України. Її підтримував пролетаріат всієї Польщі. 2 грудня оголосили загальний страйк нафтовики, які вимагали від підприємців поліпшення умов колективного договору, укладеного в 1924 р. Страйк охопив нафтоперегінні заводи Західної України і Польщі. Однак реформістські профспілкові керівники, захопивши керівництво страйком, вже на третій день зірвали його³.

Економічні страйки робітників у деяких містах переростали в політичні виступи, з якими солідаризувався міжнародний пролетаріат. Так, на мітингу страйкуючих робітників Львова 6 грудня була присутня англійська робітнича делегація, яка повідомила страйкарів Західної України про солідарність з ними робітників Англії⁴. В резолюції, одностайно прийнятій на мітингу, львівські робітники вимагали від фашистського уряду негайно провести повну амністію політичних в'язнів⁵.

Налякана революційним піднесенням мас буржуазія вдається до кривавих розправ над робітниками. 4 січня 1927 р. наряд поліції кулями зустрів демонстрацію страйкуючих шахтарів озокеритної копальні в Дзвинячах (Богородчанський повіт на Станіславщині). В результаті цієї розправи було вбито більше десяти трудящих⁶.

Незабаром після розстрілу шахтарів у Дзвинячах 15 березня 1927 р. власті почали новий процес проти 43 стрийських безробітних, що обвинувачувалися в організації березневої демонстрації 1926 р. Стрийський процес вилився в демонстрацію протесту проти фашистського режиму. Робітничий клас усієї Польщі вимагав суду над справжніми винуватцями «кривавої середи» в Стрії (розстрілу безробітних 31 березня 1926 р.). В знак протесту проти процесу 15 березня робітники Стрия оголосили страйк

¹ ЛОДА, ф. 193, оп. 1, спр. 11, арк. 877.

² ЛОДА, ф. 102, спр. 10/49, арк. 15.

³ ЛОДА, ф. 102, спр. 10/49, арк. 15.

⁴ Газета «Світло» від 12/XII 1926 р.

⁵ Газета «Професійні вісті» від 19/XII 1926 р.

⁶ ЛОДА, ф. 102, спр. 10/49, арк. 14.

і організували антифашистську демонстрацію. Такі ж демонстрації провели безробітні Станіслава і Перемишля¹.

Револьюційна боротьба трудящих Західної України проти фашистського режиму, за возз'єднання з Радянською Україною зливалась з визвольним рухом польського пролетаріату. 8 березня 1927 р. почали страйк 150 тисяч робітників текстильної промисловості Польщі. Страйкова боротьба охопила також і текстильників Західної України². Незважаючи на зрадницьку політику розколу робітничого руху, яку проводили праві вожді соціал-угодовських партій і реформістські профбюрократи, багатонаціональний пролетаріат Західної України в класовій боротьбі виступав єдиним фронтом з польськими робітниками.

Під впливом робітничого класу в революційний рух втягувались широкі маси трудящих селян. Разом з міськими пролетарями селяни приймали активну участь в кампанії за звільнення політичних в'язнів, що розгорнулась в Західній Україні і Польщі в другій половині 1926 р. На основі спільної боротьби проти фашистського режиму, за соціальне і національне визволення складався бойовий союз робітничого класу і трудящого селянства. За встановлення і зміцнення цього союзу активно боролися комуністичні організації, які, починаючи з II з'їзду КПП, були озброєні марксистсько-ленінською програмою по селянському питанню.

Велику роль в історії революційно-визвольного руху в Західній Україні відіграв Сельроб — масова організація трудящого селянства та сільськогосподарських робітників, створена в жовтні 1926 р. Сельроб поєднував свою діяльність з класовою боротьбою пролетаріату і під керівництвом Комуністичної партії боровся проти буржуазно-поміщицької експлуатації і фашистського режиму. Револьюційні діячі Сельроба керували політичною і економічною боротьбою трудящого селянства, допомагали сільськогосподарським робітникам об'єднуватись в революційні профспілки. Такі профспілки були створені в кінці 1926 р. в Самборському, Перемишльському і Скольському повітах³.

Об'єднавшись у профспілку, бідняки і сільськогосподарські робітники Самборщини, що працювали в маєтку поміщика Сазанського, в квітні 1927 р. оголосили страйк. Вони вимагали від поміщика визнати профспілку, встановити 8-годинний робочий день і ввести соціальне страхування. Сазанський змушений був задовольнити значну частину їх вимог⁴. Страйк мав велике значення для виховання революційної свідомості трудящого селянства, яке переконувалось в тому, що тільки організована боротьба в союзі з робітничим класом може привести до перемоги.

¹ ЛОДА, ф. 102, спр. 10/49, арк. 18, 20—21.

² ЛОДА, ф. 102, спр. 26/48, арк. 4.

³ ЛОДА, ф. 102, спр. 9, арк. 35.

⁴ ЛОДА, ф. 102, спр. 10/49, арк. 23.

Влітку 1927 р. надзвичайно загострилась міжнародна обстановка і виникла реальна загроза війни проти Радянського Союзу. Англійські консерватори, які довгий час готували таку війну, перейшли до прямих провокацій контрреволюційної війни проти країни соціалізму.

Ударною антирадянською силою англо-американського імперіалізму були польські пани, які носилися із своїми маячними планами створення «великої Польщі» від Балтійського до Чорного морів. Фашистський уряд Пілсудського проводив активну підготовку до війни проти СРСР. Він розгорнув широку антирадянську кампанію і збивав блок контрреволюційних сил всередині країни.

Головним знаряддям агресивної політики англо-американських імперіалістів у Західній Україні були войовничі партії української буржуазії: УНДО і УВО — ОУН. У війні проти Радянського Союзу УНДО зобов'язалось виставити «окремий легіон в 10—12 тис. солдат під англійським головнокомандуванням»¹. За завданням своїх європейських і заморських хазяїв українські буржуазні націоналісти, недобиті рештки петлюрівців посилили дискредитацію країни соціалізму і почали шалене цькування комуністів. Вони докладали всіх зусиль до того, щоб розколоти союз робітничого класу і селянства і придушити революційно-визвольний рух трудящих Західної України, який був значною перешкодою для здійснення агресивних планів міжнародного імперіалізму.

Антирадянську авантюру консервативного уряду Англії, який 26 травня 1927 р. розірвав дипломатичні відносини з СРСР, а 7 червня у Варшаві спровокував убивство радянського повноважного представника П. Л. Войкова, робітничий клас капіталістичних країн зустрів масовими революційними виступами протесту. Міжнародний пролетаріат підтримали трудящі маси Польщі і Західної України.

Комуністична партія Польщі звернулась до трудящих з відозвою, закликаючи їх до боротьби з антирадянською провокацією імперіалістів проти фашистської диктатури Пілсудського, за робітничо-селянський уряд. З ініціативи комуністів у липні — серпні був організований місяць боротьби за мир, на захист Союзу РСР. У звіті про політичне становище 6 серпня 1927 р. Львівський воевода з тривогою відзначає: «Згідно з таємними інформаціями, ЦК КПЗУ постановив з 10 липня по 10 серпня біжучого року організувати «комуністичний антивоєнний місяць». Ця діяльність полягає в поширенні відозв і в проведенні зборів в окремих профспілках, на яких приймаються відповідні рішення»².

¹ Газета «Сельроб», 16/X 1927 р., № 5.

² ЛОДА, ф. 1, оп. 3, спр. 78, арк. 6.

В знак протесту проти воєнної провокації і посиленого у зв'язку з цим наступу реакції влітку 1927 р. в Західній Україні піднімається нова хвиля страйків. Особливо стійким і масовим був страйковий рух робітників Львова. 18 липня застрайкували 500 столярів міста¹. В серпні до них приєднались понад 1 500 будівельників², 4 000 робітників каналізації і металісти Львівського заводу «Польмет»³. Для загального керівництва страйком був створений комітет дії, який очолювали комуністи. Страйкова боротьба поширилась на різні категорії робітників Перемишля і Станіслава. Вона проходила під лозунгами боротьби проти капіталістичної раціоналізації і дорожнечі. В умовах воєнної істерії страйк мав політичний характер, був спрямований проти фашизму, проти підготовки імперіалістами збройного нападу на СРСР.

Щоб забезпечити собі тил у майбутній війні, пілсудчики послали терор проти революційного руху та прогресивних організацій. У 1927 р. фашистські власті закрили Раду профспілок у Стрії, розпустили Раду профспілок у Тернополі⁴, закрили 8 революційних тернопільських профспілок⁵, дрогобицьку спілку хіміків⁶, самборську спілку сільськогосподарських робітників⁷. Фашистський терор проводився через широку сітку польських шовіністичних військових і напіввійськових організацій: «Стрілець», «Польська організація військова» (ПОВ), «Союз легіонерів», «Союз офіцерів резерву», «Організація військової підготовки» та ін. Провокатори пілсудчики проникали на кожен завод і в кожне село⁸.

Для шкідницької діяльності в революційних організаціях польська реакція використовувала українських буржуазних націоналістів із УВО — УОН та інших партій. Безпосередньою агентурою польського фашизму в Комуністичній партії Західної України були шумськісти, які тимчасово примкнули до табору пролетаріату, щоб розпалити фракційну боротьбу в КПЗУ і зсередини підірвати революційний рух. В час, коли міжнародна буржуазія на чолі з англійськими імперіалістами перейшла до прямих антирадянських провокацій, шумськісти за директивами Пілсудського відкрито перейшли в табір імперіалізму. Восени 1927 р. вони відкололися від КПЗУ і утворили контрреволюційну націоналістичну групу, яка виражала політичні настрої верхів дрібної буржуазії і дрібнобуржуазної націоналістичної інтелігенції. Ідеологія

¹ Газета «Світло», 21/VIII 1927 р., № 32.

² ЛОДА, ф. 193, оп. 1, спр. 11, арк. 914, 917.

³ Газета «Світло», 11/IX 1927 р., № 35.

⁴ ЛОДА, ф. 102, спр. 10/49, арк. 32.

⁵ Газета «Світло», 23/X 1927 р., № 41.

⁶ Газета «Професійні вісті», 10/VII 1927 р., № 14.

⁷ Газета «Професійні вісті», 26/VI 1927 р., № 18.

⁸ ЛОДА, ф. 200, оп. 2, спр. 920, арк. 24.

цієї групи являла собою варіант ідеології буржуазно-націоналістичних відщепенців — Шумського і Хвильового.

В лютому 1928 р. дев'ятий пленум ВККІ засудив шумськістів як ренегатів і виключив їх з Комінтерну. «Ця група, — вказувалось у рішенні пленуму ВККІ, — не тільки пориває з пролетаріатом, але й зраджує національні інтереси українського народу, поскільки вона об'єктивно допомагає його найлютішому ворогу — польському імперіалізму»¹. Очищення керівництва КПЗУ від буржуазно-націоналістичної агентури було значним кроком по шляху перетворення її в партію нового типу.

Шумськісти завдали великої шкоди Сельробу. В результаті підривної ворожої діяльності цих фашистських найманців восени 1927 р. відбувся розкол Сельроба на лівицю і правицю. Сельроб-лівиця залишалась на ґрунті класової боротьби та пролетарського інтернаціоналізму. Націоналістичне керівництво Сельроба-правиці відкрито стало на позиції класового співробітництва з українською буржуазією та польськими окупантами. Основна маса низів Сельроба засудила зрадництво націоналістичної верхівки і висловила довір'я Сельробу-лівиці². Об'єднавши більшість низових організацій, Сельроб-лівиця в 1928 р. дістала назву Сельроб-єдність, яка дійсно стала бойовою організацією трудящих.

Підривна діяльність буржуазно-націоналістичних провокаторів не затримала дальшого зростання революційного руху. Вже взимку 1927—1928 рр. у Західній Україні пройшли економічні страйки і політичні демонстрації трудящих. У масову антифашистську демонстрацію в березні 1928 р. вилились вибори до польського буржуазно-поміщицького сейму. Виражаючи свій протест проти фашистського окупаційного режиму, більше чверті населення Західної України зовсім не приймало участі у виборах. Із загальної кількості виборців, які мали право голосу, в Тернопільському воеводстві голосувало лише 78,3% виборців, у Львівському — 74,6%, у Станіславському — 73,6%, у Волинському — 68,7%³.

Виборча боротьба в Західній Україні проходила в обстановці різкого загострення класових протиріч. Прямим її продовженням були першотравневі демонстрації 1928 р., проведені під лозунгами боротьби проти війни і фашизму, на захист економічних і політичних прав народу.

На заклик Комуністичної партії робітники та селяни припинили роботу і взяли активну участь у першотравневих демонстраціях. Польська партія соціалістична, яка завжди проводила свої травневі маніфестації під охороною поліції, або зовсім від-

¹ Коммунистический Интернационал в документах, 1919—1932, Москва, 1936, стор. 767.

² ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 169, арк. 14.

³ Український статистичний річник, Львів, 1935, стор. 138.

мовилась від їх проведення, або зібрала під своїми знаменами невелику кількість робітників, що особливо рельєфно виділялось на фоні могутніх комуністичних демонстрацій. На придушення революційних виступів фашистські власті кинули великі загони жандармерії і поліції. Разом з поліцією діяли українські буржуазні націоналісти і соціал-зрадники. Дружини ППС із зброєю в руках розганяли комуністичні демонстрації. У Львові, Станіславі, Ковелі, Бориславі, Перемишлі відбулись криваві сутички між робітниками та поліцією і озброєними пепеесівцями¹.

Святкування Першого травня характеризувалось бурхливим піднесенням революційної активності робітників та селян, їх готовністю вести рішучу боротьбу під антивоєнними і антифашистськими лозунгами Комуністичної партії. Усі першотравневі демонстрації мали яскраво виражений комуністичний характер. Це свідчило про те, що КПЗУ, очищаючись від буржуазно-націоналістичної агентури, ще більше посилила свій вплив на маси.

В 1928 р. Комуністична партія Західної України, незважаючи на жорстокий поліцейський терор, організувала нові виступи трудящих проти наступу буржуазії на їх економічні і політичні права, за загальне поліпшення життєвих умов мас. Значна більшість страйків була проведена тоді з вимогою підвищення заробітної плати і укладення нових колективних договорів.

На початку сезону, весною, а також влітку 1928 р. відбулись страйки на підприємствах будівельних матеріалів Львова², Жешова, Борислава, Самбора, Ярослава³, шкіряників Станіслава⁴, робітників пекарень Луцька⁵, Ковеля⁶, що вимагали покращання умов праці і підвищення заробітної плати. Як і в попередні роки, в перших рядах страйкуючих ішов багатонаціональний пролетаріат Львова. 8 травня загальний страйк почали 800 львівських швейників⁷: в боротьбі солідарно виступили українські, польські і єврейські робітники. В червні до страйкуючих приєднались металісти⁸.

Протягом півтора місяця героїчно відстоювали свої права шахтарі Бориславської озокеритної копальні, які вимагали поліпшення умов колективного договору, укладеного в 1924 р. На допомогу страйкуючим прийшли нафтовики Радянського Азер-

¹ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 121, арк. 25—26, 55—56, 57.

² ЛОДА, ф. 193, оп. 1, спр. 11, арк. 939.

³ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 1603, арк. 25.

⁴ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 133, арк. 28.

⁵ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 146, арк. 60.

⁶ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 123 арк. 9.

⁷ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 306.

⁸ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 1603, арк. 25.

байджану. В знак солідарності і дружби робітники Баку вислали страйкуючим 1000 злотих. Соціал-зрадники намагались зірвати стійку боротьбу бориславських шахтарів. Вони виключили із профспілки всіх страйкуючих, поліція заарештувала страйковий комітет. Однак ці репресії ще більше загострили страйкову боротьбу, яка супроводжувалась політичними демонстраціями робітників. Стійкість і організованість забезпечили перемогу шахтарів¹.

Влітку і восени 1928 р. страйкова хвиля прокотилась у металообробній і будівельній промисловості та на транспорті. Найбільш крупними були страйки робітників вагонобудівельного заводу Зеленевського в Саноці, металістів заводу сільськогосподарських машин «Польна» в Перемишлі², робітників залізничного депо Львова³.

Страйкова хвиля 1928 р. охопила не тільки відносно крупні промислові центри, але також і незначні робітничі пункти, що свідчило про зростання революційної активності пролетаріату. Страйкова боротьба показувала гнилість і нестійкість капіталістичної стабілізації і всього фашистського окупаційного режиму в Західній Україні.

Характерною особливістю більшості страйків 1928 р. була їх недостатня організованість: раптово припиняли роботу окремі підприємства, робітники через голову правого опортуністичного керівництва профспілок оголошували страйки, висували вимоги і наполегливо відстоювали їх. Внаслідок зрадницької політики соціал-угодовців страйки не мали централізованого керівництва і були локалізовані. Деякими крупними страйками (бориславських шахтарів, львівських швейників, саноцьких вагонобудівельників та іншими) керували комуністи і революційні діячі ППС-лівіці. В результаті цього страйкова боротьба була успішною. Навпаки, в тих випадках, коли керівництво страйками знаходилось в руках соціал-угодовців, вони зривались або закінчувались напівуспішно.

Правоопортуністичне керівництво ППС і реформістських профспілок, допомагаючи буржуазії здійснювати капіталістичну стабілізацію за рахунок пролетаріату, проводило зрадницьку політику розколу робітничого руху. Воно рішуче виступало проти єдності дій з комуністами, співробітничало з фашистським арбітражем зриву страйків, переслідувало революційний профспілковий рух. В 1928 р. Центральна комісія профспілок Польщі, якою керували переважно соціал-угодовці з ППС, розпустила опозиційні профспілкові організації залізничників, металістів і швейників Львова, виключила із спілки львівських трамвайників

¹ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 247.

² ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 90, арк. 8.

³ ЛОДА, ф. 102, спр. 17, арк. 33.

і бориславських шахтарів¹. Зрадництво правих лідерів ППС викликало незадоволення рядових її членів. Тому не дивно, що протягом усього міжвоєнного періоду в рядах ППС вела боротьбу ліва течія, яка виражала незадоволення робітників — членів ППС угодовською політикою правого керівництва цієї партії.

Штрейкбрехерська політика соціал-угодовців ще більше загострювала страйкову боротьбу. Економічні страйки промислового пролетаріату, особливо крупні, що супроводжувалися частковими політичними вимогами, були могутнім засобом агітації і мобілізації широких мас трудящих на боротьбу проти фашистського режиму. Масовий страйковий рух робітничого класу організовував і виховував у революційному дусі трудяще селянство, втягував його в боротьбу за своє соціальне і національне визволення.

Починаючи з другої половини 1928 р. в західноукраїнському селі безперервно зростало революційне піднесення. Селянство рішуче виступило проти посилення експлуатації поміщиками і буржуазією, які неухильно наступали на життєвий рівень трудящих. Яскравим свідченням цього є дані офіційної статистики Польщі про падіння заробітної плати постійних сільськогосподарських робітників².

Воеводство	Р о к и				
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
	Зарплата в процентах				
Львівське	100	86,8	85,3	78,3	77,5
Станіславське	100	82,3	86,3	76,5	76,3
Тернопільське	100	87,0	88,3	76,0	76,6

Отже заробітна плата сільськогосподарських робітників трьох воєводств Західної України з 1924 по 1928 р. в цілому була знижена поміщиками майже на 25%. Одночасно погіршилися й інші умови їх життя. Єдиним виходом з такого становища була страйкова боротьба, причому трудящі маси селянства все більше переконувались в неминучості переростання їх економічної боротьби в боротьбу політичну.

Головним вогнищем сільськогосподарських страйків був Рава-Руський повіт. У багатьох селах цього повіту в 1928 р. організувались профспілки, які були бойовими організаціями сільськогосподарських робітників, безземельних та малоземельних селян,

¹ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 42.

² Таблиця складена за даними «Statystyka pracy», rocznik IX, zeszyt 4, стор. 355.

керівними центрами їх страйкової боротьби. Біднота села Деби, об'єднана у профспілку, в кінці серпня 1928 р. оголосила страйк. До страйку приєднались робітники консервного заводу та батраки сусідніх сіл. Щоб зірвати страйкову боротьбу, поміщик Горовіц привіз із корінної Польщі штрейкбрехерів. Але обдурені польські батраки відразу ж приєднались до страйку: відбулось братання українських і польських селян. Страйкова боротьба, що супроводжувалась кривавими сутичками між трудящими і поліцією, мала яскраво виражений політичний характер. Страйкуючі робітники та селяни проводили демонстрації під лозунгами боротьби за робітничо-селянський уряд, за землю без викупу і винагороди селянам, за солідарність робітників і селян. Страйк тривав більше місяця і закінчився успішно. Робітники та трудящі селяни примусили поміщика задовольнити всі свої вимоги: підписати колективний договір, визнати профспілку сільськогосподарських робітників і вдвоє підвищити заробітну плату¹.

Перемога страйкуючих в Дебах надихнула на боротьбу бідноту інших сіл Рава-Руського повіту. 8 жовтня оголосили страйк трудящі села Гребенного, які працювали в маєтку князя Сапеги. На знак солідарності з страйкуючими робітники та селяни всього повіту, зібравшись 14 жовтня в Раві-Руській, організували під керівництвом революційних діячів Сельроба демонстрацію і направились в Гребенне, де відбувся масовий мітинг. Під час мітингу поліція відкрила вогонь по робітниках і селянах. Були поранені і вбиті². Налякані ростом революційного руху, власті прислали в Гребенне каральні експедиції з Рави-Руської, Львова і Жовкви³, які почали жорстокі репресії. Однак страйкуючі продовжували боротьбу, вперто відстоювали свої вимоги. Поміщик змушений був підписати 18 жовтня колективний договір. Заробітна плата підвищувалась в середньому на 100%, вводилось страхування робітників при нещасливих випадках⁴.

28 жовтня застрайкували 400 сільськогосподарських робітників дев'яти сіл Рава-Руського повіту, які працювали в лісах князя Сапеги⁵. Страйковою боротьбою в 1928 р. були охоплені хмелеводи чотирьох фільварків Бродівського повіту⁶, сільськогосподарські робітники Старого села в Любашовському повіті⁷. На початку 1929 р. хвиля аграрних страйків поширилась на Саноцький⁸ і Долинський⁹ повіти.

¹ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 329, 332.

² ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 225.

³ ЛОДА, ф. 1, оп. 3, спр. 85, арк. 145.

⁴ ЛОДА, ф. 625, оп. 1, спр. 291, арк. 15—16.

⁵ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 341—342.

⁶ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 157, арк. 7.

⁷ ЛОДА, ф. 102, спр. 51, арк. 336.

⁸ Газета «Сельроб», 20/І 1929 р., № 91.

⁹ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 133, арк. 14—15.

Героїчну боротьбу під керівництвом Сельроба вели батраки та малоземельні селяни села Батятичі, Жовківського повіту. Організувавшись у профспілку, постійні робітники і поденщики, які працювали на Батятицькому фільварку, восени 1928 р. оголосили страйк і добились задоволення ряду своїх вимог¹.

В кінці грудня застрайкували селяни Батятичів і сусідніх сіл, які підвозили ліс до лісопильного заводу фірми Шпац і Ціманд в Камені Струмилівській. Вони наполегливо вимагали підвищення заробітної плати. Страйк підтримували всі трудящі Західної України. З самого початку він мав політичний характер. Начальник слідчого відділу в рапорті коменданту поліції Львівського воєводства доповідав: «Нинішній бурхливий виступ в Батятичах має тільки і виключно характер і основу політичну. Цей рух керується агітаторами Сельроба. Нинішній виступ є випробуванням сил. У випадку успіху ставиться мета — організувати весною, влітку і восени біжучого року страйк сільськогосподарських робітників Східної Малопольщі (Західної України. — *І. В.*)»². На придушення страйкового руху власті кинули значні сили поліції, яка 5 січня 1929 р. арештувала 9 страйкарів. Коли 11 січня обоз з лісом, що супроводжувався поліцейями, проїжджав через Батятичі, майже 500 селян перегородили йому шлях. Поліція відкрила по беззбройних селянах вогонь: четверо трудящих було вбито, вісім тяжко поранено³. Похорони жертв, організовані комуністами, перетворились в антифашистську демонстрацію, яку поліція розігнала і арештувала 30 її учасників⁴.

Намагаючись придушити революційний рух трудящих, власті почали фабрикувати процес над організаторами революційних виступів в Гребенному і Батятичах. Їх обвинувачували в «бунті» проти буржуазно-поміщицького ладу. Під час процесів викрилися нечувано жорстокі форми експлуатації сільської бідноти поміщиками і буржуазією. Особливо каторжними були умови праці в маєтку польського магната Сапеги, де за тяжку працю від зорі до зорі сільські робітники одержували злиденну плату. Фашистські власті засудили організаторів страйків на різні строки тюремного ув'язнення.

Таким чином, польський фашизм вживав усе жорстокіші заходи, щоб придушити революційний рух і забезпечити буржуазії та поміщикам необмежену експлуатацію трудящих. Однак ні поліцейський терор, ні намагання посіяти національний розбрат не зламали волю трудящих до революційно-визвольної боротьби, очолюваної Комуністичною партією.

¹ ЛОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 262, арк. 122; ф. 102, спр. 51, арк. 329, 336.

² ЛОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 262, арк. 59.

³ Там же, арк. 19—20, 22—24.

⁴ Газета «Сельроб», 20/І 1929 р., № 91.

Страйковий рух в роки санації характеризувався зростаючою напруженістю і масовістю. Тільки в одному Львівському воєводстві поліція зареєструвала в 1926—1928 рр. більше 40,5 тисяч страйкуючих і 341 тисячу втрачених в результаті страйків людино-днів¹. З кожним роком страйкова боротьба набирала гострішої політичної спрямованості. В умовах фашистського режиму майже кожний економічний страйк мав політичне значення.

В Західній Україні, де буржуазно-поміщицька експлуатація і національний гніт тісно переплітались, боротьба трудящих за своє соціальне визволення була нерозривно зв'язана з їх боротьбою проти пансько-польської окупації, за возз'єднання з Радянською Україною. Проти спільних гнобителів — українських, польських та інших капіталістів і поміщиків — трудящі маси Західної України і Польщі виступали єдиним фронтом.

Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України підірвала основи фашистського режиму Пiлсудського і в значній мірі розхитувала капіталістичну стабілізацію в одній з найбільш слабких ланок світової імперіалістичної системи — панській Польщі. Буржуазно-поміщицька Польща пізніше від інших капіталістичних країн перейшла до тимчасової часткової стабілізації і першою була охоплена в 1929 році глибокою економічною кризою.

В роки світової економічної кризи і в наступний період трудящі Західної України продовжували героїчну боротьбу проти соціального і національного гноблення. На допомогу їм у вересні 1939 року прийшла Червона Армія, яка визволила Західну Україну з-під гніту іноземних імперіалістів. Трудящі західно-українських земель, поваливши владу капіталістів і поміщиків, возз'єднались в єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі — складовій і невід'ємній частині великого Радянського Союзу.

---

¹ ЛОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 1603, арк. 5—31.

Ю. І. ПАТЛАЖАН,

кандидат історичних наук.

ПОВСТАННЯ МІСЬКОЇ БІДНОТИ АНТІОХІЇ в 387 р. н. е.

Навряд чи можна знайти в стародавній історії іншу проблему, яка б привертала до себе увагу істориків такою мірою, як питання про причини падіння Римської імперії. Це цілком зрозуміло, бо мова йде про загибель крупнішої держави стародавнього Середземномор'я, історія якого була завершальним етапом розвитку рабовласницького ладу, етапом розкладу рабовласницької соціально-економічної формації.

Проблема кризи рабовласницького ладу і революційного руху народних мас Римської імперії, що супроводжував цю кризу, завжди привертала й привертає до себе увагу наших істориків. Наукова розробка цієї проблеми є одним з важливіших завдань, які стоять зараз перед радянською історичною наукою. Одним з важливіших питань проблеми падіння рабовласницького ладу є питання про роль рухів міської бідноти в крупніших торговельно-ремісничих центрах Римської імперії.

Останнім часом деякі наші історики опублікували праці, в яких намагаються довести реакційний характер народних рухів у містах Римської імперії. Особливо негативно оцінює рух міських низів Є. М. Штаерман¹. На нашу думку, така оцінка невірна. Нижче автор робить спробу на конкретному прикладі повстання міської бідноти Антіохії в 387 р. довести помилковість подібних поглядів і показати прогресивність рухів соціальних низів міст Римської імперії.

* *
*

Говорячи про причини «живучості» східної половини Римської імперії, Ф. Енгельс вказує на те, що під час кризи рабовласницького ладу, в період натуралізації всього господарства торгівля і ремесло зберігалися в більшій мірі в східних провінціях імпе-

¹ Е. М. Штаерман, Проблема падення рабовладельческого строя, ВДИ, № 2, 1953, стор. 53.

рії¹. В той час, як на Заході в період загальної кризи рабовласницького ладу ремісниче виробництво і торгівля різко скоротились, на Сході, який теж переживав аналогічний процес, торгівля і ремесло збереглися значно краще. Численні ремісники різних фахів виготовляли свої товари для продажу на місцевих ринках, а також для відправки їх у далекі країни та для зрослих потреб імператорського двору.

В східних провінціях знаходились торговельні і ремісничі центри, які нараховували десятки й сотні тисяч жителів (Константинополь у Фракії, Антіохія в Сирії, Александрія в Єгипті та ін.). У цих містах зберігалось високорозвинене ремісниче виробництво скляних, металевих та ювелірних виробів, пурпуру і т. д.

Особливо необхідно відзначити Антіохію, яка до заснування Константинополя була столицею римського Сходу. Антіохія зі своїм портом Селевкією була важливішим пунктом посередницької торгівлі імперії з східними країнами, містом з високорозвиненим ремісничим виробництвом. Разом з тим слід підкреслити, що Антіохія була одним з крупніших культурних центрів Сходу і адміністративним центром такого важливого діоцеза, як Сирія.

Однак, незважаючи на те, що східна частина Римської імперії складалася з економічно більш розвинених областей, в яких товарне виробництво відігравало значну роль, загальна криза рабовласницької формації охопила сільське господарство й ремісниче виробництво і цієї частини Римської держави, що не могло не вплинути на погіршення становища трудящих мас. В результаті кризи скоротилися торгівля і ремісниче виробництво. Це приводило до того, що значна кількість дрібних ремісників і торговців та інших представників міської бідноти, які заробляли собі на хліб важкою фізичною працею, були приречені на постійний голод та злидні.

В зв'язку з загостренням кризи рабовласницького ладу експлуатація міських низів все посилювалася, неймовірно тяжкими були податки, визиск, жорстокості чиновників.

Все це не раз приводило бідніші верстви населення імперії до повстань. Ці ж самі причини примусили міську бідноту Антіохії в 387 р. ще раз піднятися на боротьбу проти рабовласницького гніту.

Приводом до цього повстання були такі події. Наближалось п'ятиріччя з того часу, як імператор східної половини імперії Феодосій возвів свого сина Аркадія в сан августа. Імператор вирішив, незважаючи на тяжкий економічний стан держави, надзвичайно урочисто святкувати цей ювілей. Грандіозність свята, що наближалось, мала бути незвичайною, бо Феодосій вирішив

---

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, 1948, стор. 116.

одночасно відзначити й 10-річчя свого перебування на престолі (хоч до цієї дати залишався ще рік).

Щоб здійснити свої наміри, імператору потрібна була велика сума грошей, взяти ж її було ніде: казна була спустошена нескінченними витратами на боротьбу з революційним рухом, з варварами, які вторгалися в країну, на утримання імператорського двору. Феодосія це не зупинило. Він вирішив організувати святкування за рахунок нового надзвичайного податку з великих міст своєї частини імперії і видав про це в лютому 387 р. спеціальний едикт.

* *
*

Підвищення податків при посиленні кризи Римської імперії було цілком звичайним явищем. «Чим більше занепадала імперія, тим вищими ставали податки й повинності, тим безсоромніше грабували й вимагали чиновники»¹. В перші роки правління Феодосія податки зростали особливо швидко. 9 серпня 378 р. імператорські війська на чолі з Валентом потерпіли катастрофічну поразку від повсталих вестготів та тих рабів і колонів, що приєдналися до них. Після цього пануючий експлуаторський клас у східній половині Римської імперії змушений був сконцентрувати всі можливості для того, щоб відбити вторгнення варварів і придушити повстання трудящих мас.

Соціальні низи імперії на цей час вкрай зубожіли, а тому збирачі податків, намагаючись зібрати кошти для фіску й для власного збагачення, здирали їх з надзвичайною жорстокістю². Навіть буржуазні історики, які всіляко вихваляють Феодосія, цього кривавого ката трудящих мас Римської імперії, та намагаються обілити його, змушені визнати, що було значне збільшення податків під час його правління³.

Особливо важким тягарем лягав на дрібних ремісників та торговців «хрісаргір» — податок, що збирався тільки золотом і сріблом та яким обкладалися всі без винятку види ремесла і

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, 1948, стор. 116.

² Ось що розповідає Зосім про те, як збиралися податки при Феодосії: «Імператор надіслав збирати податки в Македонію і Фессалію з такою суворістю, начебто не відбулося ніякого лиха з містами цих провінцій. Жорстокі збирачі забирали те, що залишало громадянам співчуття варварів. Брили не тільки гроші, а навіть жіночі прикраси та одяг... Не було міста і села, де б не було чути криків та стогнань нещасних, які закликали на допомогу варварів проти жорстокостей своїх співгромадян». (Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia nova, ed. L. Mendelsohn, Lipsiae, 1887, IV, 32, 2—3).

³ A. Gùldenpenning und I. Iffland, Der Kaiser Theodosius der Grosse. Halle, 1878, стор. 3. H. Schiller, Geschichte der römischen Kaiserzeit, Gotha 1887, Bd. II, стор. 412. E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches (284—476), Bd. I, Wien, 1928, стор. 301.

торгівлі. З жахом думали дрібні ремісники і торговці про наближення строку збирання цього податку¹.

В іншій промові Лібаній розповідає, що ремісники змушені були працювати і ночами, бо так наказував їм «жах голоду», «постійний жах жалюгідної смерті»².

Одночасно зі збільшенням податків рабовласницька держава закріпачувала ремісників, прив'язуючи їх до своїх професій та до місць житла. Іноді уряд закріплював цілі колегії ремісників до державних «фабрик», які працювали безпосередньо для задоволення потреб двору, армії та бюрократії. До таких державних підприємств, де використовувалась в значній мірі й праця рабів, відносилися монетні двори, великі майстерні, які виготовляли зброю й тканини, рудники та ін.

Законом 317 р. Костянтин закріпачив майстрів, що чеканили монети (*monetarii*). Поступово закони про закріпачення розповсюдились на ткачів, красильників, металістів і т. д., доки не були остаточно закріплені за своїми колегіями всі ремісники. Обов'язок працювати в своїй майстерні став довічним та спадковим: батька зміняв син і т. д.

Але ремісники й рудокопи, як раби й колони, незважаючи ні на які загрози, кари й переслідування, кидали свої «місця приписки», поповнюючи збройні загони, які боролися проти експлуаторів, переходили до варварів. З радістю вітали вони варварів, що вторгалися й були надійними їх союзниками в боротьбі проти рабовласницької імперії. Так, наприклад, значну допомогу вестготам, які повстали на Дунаї в 376 р., надали ремісники й раби, яких нещадно експлуатували на золотих рудниках у Фракії³.

Дуже часто ремісники й взагалі міські низи Пізньої імперії, не витримуючи тяжкої експлуатації, вічних злиднів і знущань імператорських чиновників, піднімалися на збройні повстання проти своїх гнобителів.

---

¹ Це становище міських трудівників яскраво зображує Лібаній: «Скажемо далі й про те зло, — пише він, — яке перебільшило всі інші. Це непосильний податок, срібло та золото... Назва цього джерела прибутку — благовидна: від купецького стану, але оскільки ті (купці) вдаються до морських мандрівок, щоб уникнути податку, гинуть люди, яким їх ремесло ледве дає змогу прохарчуватися. Не звільняються від цього податку навіть ті, які ремонтують взуття. Бачив я не раз, як вони піднімають до неба свій інструмент і клянуть, що на нього вся їх надія. Але навіть це не рятує їх від збирачів, які пристають до них, мало не кусаючись. Цей час, владарю, прискорює перехід в кабалу, позбавляє вільного становища дітей, яких батьки продають не для того, щоб гроші від продажу потрапили до них в руки, але щоб на їх очах вони перейшли до настирливого збирача», (*Libanius, Opera, ed. Foerster, Lipsiae, 1903—1923, Orat. XLVI, 22—23*).

² *Libanius, Orat. XXXV, 27*.

³ *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. Gardthausen, Lipsiae, 1874—1875, XXXI, 6,6*.

Все вищесказане робить зрозумілим те, як нижчі соціальні верстви міського населення могли зустріти едикт Феодосія про новий податок. В обстановці сильної ненависті до існуючого режиму звістка про нове збільшення податків відіграла роль іскри, що запалила нові вогнища революційних виступів трудящих мас проти рабовласницької імперії в її крупніших містах.

Повстання почалось спочатку в Александрії й Беріті. Міська біднота цих міст різко протестувала проти порядків рабовласницької держави, проти збільшення податків і насильств імператорських чиновників. Але значно більших розмірів набрав рух міських соціальних низів у Антіохії. Відомості про нього ми черпаємо, головним чином, з творів антіохійського пресвітера Іоанна Златоуста й ритора Лібанія, що були свідками цих подій.

Ось як зустріла міська біднота Антіохії, за розповіддю Лібанія, імператорський едикт: «Прийшов лист про гроші, здавна грізна звістка. Коли те, чому досі не вірили, стало вірогідним, і земля не витримала такого тягара, ті, що чули лист, занепали духом; більшість роздумувала про своє повне безсилля й про скрутні обставини: коли вони не зможуть виконати те, що при ньому бажанні здійснити неможливо, до них будуть вжиті крайні міри впливу»¹.

Бідніші городяни, для яких новий податок означав повне розорення, тортури, продаж свого жалюгідного майна й навіть родичів, стали відкрито обурюватися й вимагати від місцевих органів влади скасування цього податку. Але, звичайно, нічого таким чином вони не домоглися й, доведені до відчаю, піднялися на повстання².

Лібаній вказує, що декуріони боялися бути втягнутими в повстання, яке піднімалося³. Він розповідає, що у повстанні взяли участь ті, які працювали в майстернях⁴, тобто трудові верстви населення. Відомо, що в ремісничих майстернях того часу працювали вільні, раби і вільновідпущені. Яке було співвідношення рабської і вільної праці — встановити важко, але існування того і другого не підлягає сумніву.

Читаючи «Кодекс Юстиніана», ми одночасно з законами IV ст., які закріпачували вільних ремісників, знаходимо й спеціальні

¹ Libanius, Orat. XIX, 25.

² «Жителі Антіохії, столиці Сирії, не маючи можливості витримати тягар податків, які збільшувались з дня у день, — пише Зосім, — повстали...» (IV, 41, 1).

³ «Декуріони... сховавшись, де довелось, рятувались, боячись, що коли вони будуть помічені, їх втягнуть в діло» (Libanius, Orat. XIX, 32).

⁴ Libanius, Orat. XXII, 7.

імператорські постанови, які загрожували суворими карами за приховування рабів-ремісників, що працювали в імператорських майстернях, і членів їх родин¹.

Дрібні ремісники і торговці, вантажники й робітники кораблебудівельних верфей, раби і злидений міський люд, що не мав навіть постійного заробітку й наближався своїм становищем до становища рабів — ось хто зі зброєю в руках піднімався все частіше в містах рабовласницької імперії проти нестерпної експлуатації.

Вище вже вказувалося, як погіршувався стан трудящих міст Пізньої імперії при загостренні кризи рабовласницького ладу. В зв'язку з цим нам здається помилковою думка М. Я. Сюзюмова, який перераховує ремісників серед тих, кого він вважає «єдиною опорою рабовласницького світу»².

Правда, в Антіохії був досить численний прошарок населення, який не мав не тільки своїх майстерень та інструменту, але й навіть свого житла. Представникам цієї частини міського населення досить часто не вдавалося знайти роботу, і вони існували частково на подачки рабовласників³. Але, не дивлячись на таке становище, й цю частину населення міст не можна, на нашу думку, цілком зарахувати до тих, які були «опорою рабовласницької держави»⁴.

Представники цієї частини міського населення жили, очевидно, частково за рахунок подачок крупних рабовласників, церкви та ін. Але ж вони змушені були звертатися до жебрацтва тільки тоді, як про це розповідає Іоанн Златоуст, коли повністю втрачали змогу заробити собі на життя. Ця біднота, що не мала житла, одягу і терпіла постійний голод, була, звичайно, незадоволена порядками рабовласницької держави часу кризи, які прирікали її на злиденне існування.

Таким чином, соціальний склад повстанців показує, що указ Феодосія про новий податок був тільки приводом до повстання,

¹ Codex Justinianus, rec.P. Krueger, Berolini, 1906, XI, 7, 6; XI, 10 (9), 3.

² М. Я. Сюзюмов, Политическая борьба вокруг зрелищ в Восточно-Римской империи IV в., «Ученые записки Уральского государственного университета им. А. М. Горького», Выпуск XI, стор. 99.

³ Ось як описує їх становище Іоанн Златоуст: «Влітку бідні дістають велике полегшення від самої пори року: тоді вони можуть ходити й без одягу... проводити ночі під відкритим небом... не меншим полегшенням для них є зручність займатися тоді роботами: їх працю особливо потребують і ті, що будують різні споруди, обробляють землю, плавають по морях...

Взимку проти них з усіх боків велика війна, бо всередині на них напускає голод, а зовні — холоднеча... Саме тоді, коли вони найбільш потребують необхідне для них, вони не мають і праці, бо ніхто їх, бідолашних, не наймає й не бере до послуг...» (Іоанн Златоуст, Полное собрание творений, перевод с греч. СПб Духовной Академии, 1898, т. III, стор. 264).

⁴ М. Я. Сюзюмов, Политическая борьба вокруг зрелищ в Восточно-Римской империи IV в., стор. 99.

причиною ж його було незадоволення трудящих міст своїм тяжким становищем, яке особливо швидко погіршувалось під час загострення кризи рабовласницького способу виробництва.

Збуджений натовп, який не домогся нічого від чиновників, що оголосили імператорський едикт, рушив до будинку місцевого єпископа Флавіана, щоб просити його клопотатися перед імператором про скасування податку. Але єпископ вважав за краще в цей момент не з'являтися перед народом, і його не могли знайти. Тоді біднота рушила з тим же наміром до будинку імператорського намісника. Останній, побачивши натовп, що наближався, й не маючи біля себе озброєної охорони, вирішив, що краще не мати справи з повстанцями, і втік через потайні двері. Міській бідноті стало зрозумілим, що місцеві органи влади не бажають допомогти їй і полегшити її жахливе становище¹.

Натовп, побачивши, що намісник не виходить до народу, вирішив увірватися в його будинок. І тут на очі повстанців потрапили статуї Феодосія і членів його сім'ї, які стояли при вході в будинок. З люттю накинулася антиохійська біднота на зображення ненависного імператора та його близьких. Статуї ламали, кидали в них камінням, тягнули уламки по вулицях міста й після всього викинули в Оронт. Покінчивши з статуями імператорської сім'ї, обурений натовп розсипався по місту й почав розправлятися з місцевими багатіями й ненависними імператорськими чиновниками.

Хоч повстання проходило без всякого плану й не було організованим, міські органи влади нічого не могли заподіяти повстанцям до півдня, коли в Антиохію прибули великі військові частини. До цього часу повстанці встигли забити кілька чиновників і підпалити будинки особливо ненависних багатіїв. Окремі групи повсталого бідноти вже наближалися до місцевого палацу імператора, маючи намір підпалити його. Але в цей час підійшли імператорські війська. Вони почали обстрілювати повстанців і розігнали їх². Ще до одержання розпорядження від імператора, відразу ж після придушення повстання представники місцевої влади почали розшукувати й карати його учасників. Розправа над ними була виключно жорстокою³. Кожен, хто передбачав можливість свого арешту, втівав з Антиохії й переховувався в сусідніх селах і містах. Місто майже спорожніло, а ті, які не встигли втекти, боялися вийти на вулицю⁴. З жахом чекало

¹ Libanius, Orat. XX, 4. Іоанн Златоуст, там же, т. II, Бесіди про статуї, Бесіда II, 2.

² Libanius, Orat. XXII, 9.

³ «...одні, — розповідає Лібаній, — загинули від меча, другі загинули на кострах, треті були пошматовані звірами. І навіть підлітків не врятував їх ніх. » (Orat. XIX, 37).

⁴ Іоанн Златоуст, Бесіди про статуї, Бесіда II, 2.

населення міста ще більших звірств від відомого своєю жорстокістю імператора.

Характерна реакційна роль церкви під час цих подій. Ось чому, наприклад, повчав Іоанн Златоуст тоді, як з антиохійською біднотою криваво розправлялися за повстання і вона чекала ще більших переслідувань; «Ображений той, — говорив він, — кому нема рівного на землі...»¹ Або: «Християнин має тим і відрізнятися від невірних, щоб переносити все благодушно, сподіваючись на майбутнє»². Так розпинався він про переваги на тому світі для тих, хто був замучений на землі.

З Антіохії були відправлені місцевими органами влади в столицю гінці до імператора з звісткою про події. Дещо пізніше від населення міста до Константинополя була направлена делегація з метою «умилостивити» Феодосія. В склад делегації був введений єпископ Флавіан³, що було зроблено церквою з демагогічною метою завоювати собі авторитет «захисниці страждених». Входив у склад делегації і відомий в імперії ритор Лібаній⁴.

Дізнавшись про те, що трапилося, Феодосій розлютувався і відправив в Антіохію двох чиновників, Геллібіка і Цезарія, для найдокладнішого і суворого розслідування на місці цього випадку. Чиновники одночасно з веденням слідства розпочали розправу, причому таку жорстоку, що вона перевершила все те, що робили місцеві органи влади до прибуття цих уповноважених імператора. Були проведені також такі численні арешти, що в тюрмах не вистачало місць і затриманих загнали за високу огорожу під відкритим небом. Заарештованих нещадно катували й страчували⁵.

Так по-звірячому мстилися чиновники «великого» Феодосія народним масам, які спробували протестувати проти ненависного рабовласницького режиму. Жорстокість дійшла до того, що катували й страчували навіть тих, хто не брав участі в повстанні. А Іоанн Златоуст у своїх проповідях з церковної кафедри виправдовував навіть і ці злочини імператорських чиновників⁶.

¹ Іоанн Златоуст, Бесіди про статуї, Бесіда II, 2.

² Там же, 3.

³ Там же, Бесіда III.

⁴ Zosim, IV, 41, 1—2.

⁵ «Ні зрілість віку, ні численність обвинувачених, ні те, що все це зробили люди, які були пройняті люттю демонів, ні цілком зрозуміла нестерпність податку, ні бідність... не врятували винних, які були оточені озброєними воїнами, що стежили, щоб хто-небудь не звільнив обвинувачених. Матері йшли здалеку, дивлячись на своїх дітей, яких вели на страту...» (Іоанн Златоуст, там же, Бесіда III).

⁶ «І ніхто не кажи мені, — звертався він до віруючих, — що багато винних втекло, багато з безневинних схоплено... Що ж сказати тим, які це говорять? — Тільки те, що коли схоплені і невинний в цьому заколоті, однак коли-небудь він мав інший, більш тяжкий гріх...» (Іоанн Златоуст, там же, Бесіда III, 7).

Іоанн Златоуст, а за ним усі церковні і буржуазні дослідники, торкаючись антиохійського повстання, намагаються довести, що Феодосій дав «помилування» місту, тобто не розорив його цілком, завдяки впливу «престарілого святителя» Флавіана, який зумів пом'якшити гнів імператора. Справа, зрозуміло, не в тому, що Флавіан вплинув на Феодосія; не було у жорстокого ката трудящих мас імперії і почуття жалю до бідняків Антіохії. Одне місце в промові Лібанія «До імператора про заколот» прекрасно показує ціну цієї «ласки» кривавого душителя трудящих мас на константинопольському троні. «Подумай же, — звертався Лібаній до Феодосія, — як тобі після цього домогтися похвали собі? Мені здається, досить уже й того, що ніхто з учасників цього злочину вже не існує. Якщо б можна було людям вмирати кількома смертями, це б треба було зробити. Але оскільки цього немає, час перестати гніватися»¹. Таким чином, Лібаній визнає, що Феодосій «помилував» антиохійців тоді, коли нікого з учасників повстання вже не було в живих. Іншої «ласки» до народних мас від Феодосія, звичайно, й не слід було чекати.

* *
*

Так був потоплений у крові ще один спалах збройної боротьби трудових верств населення східної половини імперії. І, не дивлячись на те, що повстання в Антіохії й інших містах в 387 р. зазнали невдачі, вони відіграли велику історичну роль.

Повстання трудящих міст, як і повстання експлуатованих в сільському господарстві мас рабів, колонів і селян, примушували уряд імперії послаблювати охорону кордонів, бо було необхідно постійно тримати у внутрішніх районах держави значні військові сили, готові захищати панування рабовласників.

Таким чином, у поєднанні з повстаннями рабів, колонів та селян боротьба трудящих міст проти рабовласницького ладу відкривала шляхи варварським вторгненням, розхищувала основи рабовласницької імперії, наближаючи її остаточну загибель.

Схиляючись перед Феодосієм за його релігійну політику, за його допомогу ортодоксальній церкві, церковні історики, ігноруючи зв'язку жорстокість цього імператора, назвали його «Великим». Вихваляють його і буржуазні історики. Особливе захоплення викликає у них при характеристиці цього імператора жорстоке придушення ним революційних виступів трудящих мас. На думку Г. Шіллера, Феодосій «заслужив ім'я Великого завдяки своїм державним здібностям і розуму, при допомозі яких він відтягнув падіння Римської імперії...»².

¹ Libanius, Orat. XIX, 38.

² H. Schiller, Geschichte der römischen Kaiserzeit, Gotha, 1887, Bd. II, стр. 401.

Відомий реакційний німецький історик Гельцер у своєму «Нарисі політичної історії Візантії», характеризуючи Феодосія, пише: «Феодосій Великий, геніальний син великого батька, був останнім з довгого ряду генералів і рятівників, які залізним кулаком знов закували світову державу, що розійшлась по швах»¹.

Особливо показова характеристика, яку дали цьому імператорові автори спеціально присвяченої йому монографії Гюльденпеннінг та Іфлянд. Своє ім'я Великого, пишуть вони, цей імператор дістав «за його перемоги над варварами і тиранами, а також за його завзяття в переслідуванні еретиків і, нарешті, — підкреслюють вони (мов би знущаючись над жертвами революційного руху в дунайських провінціях, Антіохії і т. д. — Ю. П.), — за його милосердя»². У новіший час вихваленим Феодосієм займався Е. Штейн³.

Так захоплюються Феодосієм буржуазні історики. Для радянського історика Феодосій насамперед є кривавий кат трудящих мас Римської імперії, що жорстоко придушував революційний рух пригноблених мас. На це викладачам вузів необхідно звернути особливу увагу тому, що навіть у підручнику римської історії М. О. Машкіна, який розраховано на студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів, автор, характеризуючи Феодосія, обмежується лише тим, що пише: «Після смерті Валента Граціан призначив імператором досвідченого полководця, іспанця з походження, Феодосія, прозваного потім Великим»⁴. При цьому М. О. Машкін не дає ніякого пояснення про те, хто і за що його так прозвав.

Важливим завданням радянської історичної науки є викриття церковної і буржуазної історіографії, яка вихваляє цього імператора. Викриття цих класово-ворожих настанов і встановлення історичної істини було одним з питань, над розв'язуванням якого працював автор, досліджуючи повстання міської бідноти в Антіохії в 387 р.

---

¹ Очерки по истории Византии под ред. В. К. Бенешевича, вып. I, СПб, 1912, стор. 7.

² A. Guldennpenning und J. Jfland, Der Kaiser Theodosius der Grosse, Halle, 1878, стор. 340.

³ E. Stein, Geschichte des spätromischen Reiches, I, Wien. 1928, стор. 297.

⁴ М. О. Машкін, Історія стародавнього Риму, Київ, 1952, стор. 586.

П. Т. РУЩЕНКО,

доцент, кандидат історичних наук

БОРОТЬБА БОЛГАРСЬКИХ ТРУДЯЩИХ МАС ПІД КЕРІВНИЦТВОМ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПРОТИ РЕАКЦІЇ І ФАШИЗМУ

(кінець 1918 — червень 1923 рр.)

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена пролетаріатом у союзі з трудовим селянством під проводом Комуністичної партії, поклала початок крахові всієї системи капіталізму і відкрила нову еру в історії нашої країни і всього людства — еру соціалізму.

Загальна криза капіталізму, викликана подіями першої світової імперіалістичної війни і посилена перемогою Жовтневої революції, сприяла могутньому революційному піднесенню в країнах імперіалізму, а також у колоніальних і залежних державах. Після перемоги соціалістичної революції в Росії у ряді країн відбулися відкриті революційні виступи. Приклад трудящих Росії запалив і болгарський народ на боротьбу проти своїх гнобителів, проти війни, за мир і свободу. Починаючи з 1917 р. і аж до кінця 1923 р., в Болгарії відбувалися масові революційні виступи робітників і селян, що загрожували пануванню буржуазії. Боротьбу болгарських трудящих очолила партія «тесних соціалістів», яка в 1919 р. приєдналась до Комуністичного Інтернаціоналу і була перейменована в Болгарську Комуністичну партію («тесних соціалістів»).

В даній статті ми коротко зупинимось на боротьбі трудящих мас Болгарії після першої світової імперіалістичної війни проти реакції і фашизму, включаючи рух народних мас в період фашистського перевороту в червні 1923 р. Висвітлення подій, зв'язаних з першим в історії народним антифашистським повстанням, що відбулося в Болгарії у вересні 1923 р., в завдання цієї статті не входить.

* *
*

В результаті прориву військами Антанти болгаро-німецького фронту 15—17 вересня 1918 р. в районі Добро-Поле (Македонія)

Болгарія вийшла з першої світової імперіалістичної війни. Відступаючі болгарські війська повстали. Вони розгромили ставку головнокомандуючого в Кюстенділі і вирушили на Софію, щоб повалити німецьку кліку Фердинанда і покарати винуватців війни. 27 вересня 1918 р., зайнявши місто Радомір (в 30 км від Софії), повсталі солдати проголосили республіку.

Аналізуючи міжнародне становище і відзначаючи розгубленість англо-американських імперіалістів перед фактом посилення революційного руху в ряді країн, В. І. Ленін 8 листопада 1918 р. в промові на VI Всеросійському Надзвичайному з'їзді Рад говорив: «Візьміть Болгарію. Здавалося б, що така країна, як Болгарія, колосові англо-американського імперіалізму страшною ж бути не могла. Однак революція в цій маленькій, слабій, цілком безпомічній країні змусила англо-американців втратити голову і поставити умови перемир'я, які дорівнюють окупації. Там тепер, де проголошено селянську республіку, в Софії, цьому важливому залізничному шляху, всі залізниці зайняті англо-американськими військами. Їм доводиться боротися з селянською республікою маленької країни. З точки зору воєнної, це — дрібниці... а з точки зору революційної — дуже багато. Це не колонія, де звикли переможених вирізувати мільйонами і мільйонами... Це їм не Центральна Африка; тут солдати, хоч би яка сильна була їх армія, — тут солдати розкладаються, коли вони зустрічають революцію»¹.

Перебуваючи у в'язниці, Г. М. Димитров уважно слідував за політичними подіями в країні. В листах із тюрми він наполягав на спільних діях тесняків з Болгарським землеробським народним союзом (БЗНС) в справі керівництва повстанням. Але керівництво партії тесняків недооцінило тоді значення Владайського повстання. Воно розглядало його як бунт, а тому не закликала народні маси до збройної боротьби і не очолило повстання. Цим скористались лідери Землеробського союзу О. Стамболійський і Р. Даскалов. Спочатку вони намагалися переконати солдат скласти зброю (як і дрібнобуржуазні ідеологи, вони боялися революції), але, побачивши, що умовляння не допомагають, приєдналися до повстання, з тим щоб використати цей рух для встановлення республіки в Болгарії при керівній ролі Землеробського союзу.

Буржуазний уряд Малінова, спираючись на підтримку імперіалістів США, Антанти і Німеччини, в крові потопив стихійне повстання солдат.

Розглядаючи причини поразки Владайського повстання 1918 р., Г. М. Димитров у доповіді на V з'їзді Комуністичної партії Болгарії говорив: «Головна причина, внаслідок якої наша партія не

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 135.

очолила повсталі солдатські маси, полягала в доктринерстві, в побільшовицьких поглядах, методах і традиціях «тесного» соціалізму... Не володіючи лєнінським розумінням бойового союзу робітників і селян, вона вважала, що оскільки солдатські маси, які склалися здебільшого з селян, не готові ще боротися за Радянську владу, вони не здатні ні на яку справді революційну боротьбу»¹. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції тєсняки хоча і визнавали лозунг перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську, але не розуміли його побільшовицькому і практично не здійснювали його. Помилкова тактика тєсняків, відсутність міцного союзу між робітниками і селянами визначили поразку болгарських солдат у вересні 1918 р.

Налякана цим повстанням, буржуазія вирішила пожертвувати царем Фердинандом, щоб не допустити нового виступу народних мас. 3 жовтня 1918 р. Фердинанд зрікся престолу на користь свого сина Бориса. Ставши царем, Борис продовжував проімпецьку політику свого батька. Болгарія залишилася монархією на чолі з ненависною народу Саксен-Кобург-Готською династією.

Після поразки Болгарії в першій світовій імперіалістичній війні в країну була введена окупаційна армія, що складалася з французьких, англійських, італійських, грецьких і сербських військ, які мали свої гарнізони у всіх більш-менш значних пунктах Болгарії².

Болгарська буржуазія всіляко підтримувала окупантів, вбачаючи у військах Антанти основну силу для боротьби з революційним рухом в країні. Викриваючи контрреволюційну роль імперіалістів Антанти і США, В. І. Ленін в промові на VI Всеросійському Надзвичайному з'їзді Рад говорив: «англо-американські війська закликаються грати роль душителів і катів всесвітньої революції»³.

Намагаючись обезглавити революційний рух у Болгарії, командування окупаційних військ вжило ряд репресивних заходів щодо тєсняцької (пізніше Комуністичної) партії: була посилена цензура, заборонялись будь-які публікації матеріалів про події в Радянській Росії, закривались клуби партії, окупанти присвоїли собі право судити і карати болгарських підданих⁴.

Незважаючи на це, масовий революційний рух в Болгарії не тільки не припинився, але й продовжував наростати. Вирішальну роль в рості бойового настрою робітничого класу і трудящих мас країни відіграла героїчна боротьба радянського народу проти американо-англо-франко-японської інтервенції та внутрішньої контрреволюції.

¹ «Ново време», 1949, № 1, стор. 23.

² «Правда», 15.II 1919 р., № 35, стор. 2.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 136.

⁴ М. Бирман, Контрреволюционная роль США и Антанта в Болгарии в 1918—1919 годах, «Вопросы истории», 1951, № 5, стор. 31.

Ця боротьба запалювала болгарських трудящих, як і трудящих інших країн, на боротьбу з своїми гнобителями.

20 листопада 1918 р. парламентська фракція тесняцької партії внесла письмову пропозицію в Народні збори про проведення амністії для всіх засуджених революціонерів і солдат, що взяли участь у Владайському повстанні. Під натиском революційних мас уряд був змушений 4 січня 1919 р. проголосити загальну амністію¹. В червні — липні 1919 р. відбулися крупні демонстрації і заворушення в Перніку — основному кам'яновугільному районі Болгарії².

18 червня був проголошений 24-годинний страйк у Слівені в знак протесту проти продовольчої політики уряду. За наказом міністра внутрішніх справ соціал-демократа К. Пастухова — цього болгарського Носке — проти страйкарів були послані військово-поліцейські сили. Відбулись криваві сутички, в результаті яких були забиті і поранені³.

19 червня страйкували робітники Русе, Горна-Джумая, Пловдива, Шумена та інших міст Болгарії⁴. З ініціативи і під керівництвом Комуністичної партії в червні 1919 р. по всій країні були проведені масові мітинги на захист російських військовополонених. Про ріст революційного руху в Болгарії у 1919 р. свідчив і той факт, що у зв'язку з заборонаю урядом центрального органу Комуністичної партії «Работнически вестник» по всій країні прототилась хвиля протестів і мітингів⁵.

Пам'ятною датою в історії робітничого класу Болгарії є дата 27 липня 1919 р., коли Комуністична партія закликала робітничий клас і трудяще селянство вийти на вулицю в знак протесту і готовності боротися проти реакційного коаліційного уряду Т. Тодорова. Соціал-демократичний міністр К. Пастухов мобілізував усі сили буржуазної держави, щоб зірвати політичний страйк робітників. У своєму циркулярі до місцевих властей він вимагав «навести порядок» шляхом арештів комуністів і жорстокої розправи над робітниками⁶. Уряд перетворив країну на військовий табір.

Незважаючи на заходи, вжиті монархією і буржуазією, трудящі Болгарії під керівництвом Комуністичної партії провели масові мітинги і демонстрації по всій країні під лозунгами Великої Жовтневої соціалістичної революції. Криваві сутички демонстрантів з поліцією і військами відбулися у Відні, Фердинанді, Новій Загорі і в ряді інших міст, в результаті чого понад

¹ Матеріали по история на Българската Комуністическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 4.

² «Работнически вестник», 5/VII 1919 р., бр. 10, стор. 1.

³ «Работнически вестник», 23.VI 1919 р., бр. 287, стор. 1—2.

⁴ «Работнически вестник», 20.VI 1919 р., бр. 285, стор. 2.

⁵ «Работнически вестник», 4.VIII 1919 р., бр. 23, стор. 2—3.

⁶ Г. Димитров, От поражение към победа, София, 1950, стор. 14.

100 чоловік було поранено¹. Для придушення руху трудящих мас болгарський уряд використав окупаційні війська Антанти².

Липневий політичний страйк у Болгарії відрізнявся від попередніх страйків тим, що в ньому вперше взяли активну участь селяни, які прийшли із навколишніх сіл. Розстріл урядом робітників і селян в липневі дні 1919 р. не зламав волі трудящих мас до боротьби.

Під керівництвом Комуністичної партії трудящі маси Болгарії вели не тільки економічну, але й політичну боротьбу. Вони вимагали підвищення заробітної плати, покращання умов праці. На мітингах і зборах робітники протестували проти матеріальної допомоги болгарського уряду російським білогвардійцям. Комуністична партія Болгарії, мужньо відстоюючи життєві інтереси болгарських трудящих, мобілізувала їх на захист завоювань Жовтневої революції, Радянської держави; виховувала болгарських трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, в дусі братерської дружби з Радянською Росією.

Така політика Болгарської Комуністичної партії забезпечила їй підтримку з боку трудящих мас країни, що, зокрема, проявилось на виборах до XVIII Народних зборів 17 серпня 1919 р. Результат цих виборів показує така таблиця³:

П а р т і ї	Кількість одержаних голосів	Кількість мандатів
Болгарський землеробський народний союз . . .	176 281	85
Болгарська Комуністична партія (тесних соціалістів)	119 395	47
Болгарська робітнича соціал-демократична партія (широких соціалістів)	84 185	28
Демократична	66 953	?
Народна	57 907	19
Радикал-демократична	33 861	8
Прогресивно-ліберальна	37 178	8
Народно-ліберальна (генадієвісти)	14 307	?
Народно-ліберальна (петковісти)	13 367	?
Ліберальна	8 994	2
Младо-ліберальна	4 093	?

Вибори в Народні збори показали, з одного боку, зрослу силу і значення Болгарської Комуністичної партії, а з другого — втра-

¹ Матеріали по історія на Българската Комуністическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 10.

² Там же.

³ Таблиця складена на підставі даних: Я. Йоцов, Управление на «Демократический съговор». «Исторически преглед», кн. 1, 1948—1949, стор. 15; Л. Кабакчиев и Р. Караколов, България в первой мировой империалистической войне, «Историк-марксист», 1941, № 1/89, стор. 72.

ту усіма буржуазними партіями, в тому числі і соціал-демократичною, авторитету серед народних мас. Урядова під час першої світової імперіалістичної війни 1914—1918 рр. ліберальна партія послала в парламент лише 2 депутатів.

Більшість у парламенті, завойована комуністами і «землеробами», давала їм право на створення спільного уряду. Але лідери Землеробського союзу, побоюючись дальшого росту революційного руху і посилення Комуністичної партії, відмовилися співробітничати з комуністами. 6 жовтня 1919 р. О. Стамболійський, лідер найбільшої парламентської фракції Землеробського союзу — створив новий коаліційний уряд, до складу якого, крім «землеробців», увійшли представники двох реакційних буржуазних партій — народної і прогресивно-ліберальної.

Що являв собою Болгарський землеробський народний союз на той час? БЗНС був створений наприкінці 1899 р. як масова селянська організація, що ставила своєю метою поширення освіти серед селян і поліпшення їх економічного становища. В 1908 р. БЗНС оформився як політична селянська партія. Завдяки такій програмі Землеробському союзу вдалося завоювати великий авторитет серед селян і об'єднати значні селянські маси в свої організації. На 1921 р. БЗНС мав 3014 дружб (організацій), що нараховували 138 тис. членів¹. Керівництво дружб належало куркулям, але основну масу Землеробського союзу складали бідняки і середняки.

Керівники БЗНС доводили, що нібито головне у селянства — спільність станових інтересів. Затушовуючи класову боротьбу в селі і заперечуючи ідею союзу робітників і селян, вони фактично підкорили селян куркулям. Самостійна селянська влада — така була основна вимога Землеробського народного союзу. О. Стамболійський говорив: «Селян у Болгарії більшість, вони складають 80% всього населення, і вони повинні управляти державою»².

БЗНС не виступав за знищення капіталістичного ладу, він хотів лише шляхом реформ і кооперації усунути найбільш огидні вади капіталізму. За час перебування при владі (до 9 червня 1923 р.) уряд Землеробського союзу під натиском трудящих мас країни здійснив ряд буржуазно-демократичних заходів, як наприклад: проведення закону, що надавав кооперації монополію вивозу сільськогосподарських продуктів, проведення законів про прогресивно-прибутковий податок і трудову поземельну власність і деякі інші³. Однак проведенням цих надто обмежених реформ,

¹ «Работнически вестник», 25.VI 1921 р., бр. 283, стор. 1.

² Матеріали по история на Българската Комунистическа партия (1919—1929), стор. 22.

³ Більш детально реформи О. Стамболійського висвітлені автором у «Наукових записках» Харківського державного педагогічного інституту, Історична серія, том XVI, Київ — 1955 — Харків.

які зачепили лише до деякої міри інтереси крупного капіталу, становище трудящих мас не було покращено.

Одночасно БЗНС, не визнаючи класової боротьби, різко порожне ставився до робітничого і комуністичного руху. «Але, відмічаючи двоїстість Землеробського союзу, — указує В. Червенков, — шкідливу ілюзію його про можливість вести боротьбу на два фронти — і проти крупного капіталу і проти робітничого класу, тобто вести боротьбу за здійснення самостійної селянської влади при переслідуванні Комуністичної партії, — відмічаючи це, ми не повинні забувати про своєрідність правління Стамболійського, своєрідність і самого Стамболійського. Не треба забувати, що Стамболійський при всіх його недоліках і слабостях дрібно-буржуазного діяча був все ж визначною фігурою в нашому політичному житті»¹.

27 листопада 1919 р. О. Стамболійський підписав у Нейї мирний договір з країнами-переможцями. За цим імперіалістичним, грабіжницьким договором Болгарія втратила одну десяту частину своєї території і, таким чином, була відрізана від Егейського моря. Болгарії було дозволено утримувати лише 20-тисячну найману армію, заборонялось мати повітряний флот. Болгарія повинна була сплатити 2250 млн. золотих франків репарацій².

Країни Антанти фактично перетворили Болгарію у свою напівколонію.

В результаті воєнної катастрофи становище робітничих і селянських мас продовжувало погіршуватись. Уряду О. Стамболійського, як і його попередникам, не вдалося вивести країну з стану політичної і революційної кризи. Наприкінці 1919 р. революційна криза досягла найвищого напруження. В містах відбувалися демонстрації, зростав страйковий рух робітників, службовців.

Враховуючи загострення класової боротьби, Болгарська Комуністична партія провела 24 грудня 1919 р. загальну демонстрацію трудящих під лозунгом: «Хліба, палива, квартир і одягу знедоленим народним масам!». Демонстранти вимагали відновлення потоптаних політичних свобод, вимагали, щоб уряд припинив допомогу російським білогвардійцям³. На фабриках і заводах, в портах, фабричних і торговельних конторах була припинена робота. Закрилися усі державні і общинні установи, вперше за час існування Болгарії припинили роботу телеграф і телефон. В ряді міст — Дупниця Т-Пазарджик, Лом, Стара і Нова-Загора,

¹ В. Червенков, Българската Комунистическа партия (т. с.) през 1919—1925 гг., «Лекции и материали по историята на БРП(к)», София, 1947, стор. 284.

² Див. Ю. Ключников и А. Сабанин, Международная политика новейшего времени, ч. II, М., 1926, стор. 400.

³ Г. Димитров, От поражение към победа, София, 1950, стор. 15.

Плевен і ін. — відбулися криваві сутички між демонстрантами і поліцією¹.

Щоб розгромити передову частину робітничого класу, уряд вдався до провокації: за його вказівкою Софійська община вранці 25 грудня звільнила з роботи службовців і робітників, які взяли участь в демонстрації 24 грудня.

У відповідь на це 25 грудня застрайкували софійські залізничники. Страйк почався стихійно, як протест проти свавілля уряду. Через міністра шляхів сполучення робітники пред'явили такі вимоги урядові: повернення на роботу усіх робітників, звільнених за участь в демонстрації 24 грудня, припинення переслідувань учасників виступу 24 і 25 грудня, покращання матеріального становища у відповідності з ростом дорожничі, скасування виключних воєнних заходів².

Парламентська фракція Болгарської Комуністичної партії, рішуче протестуючи проти репресивних заходів, вжитих урядом у зв'язку з мирним виступом трудящих 24 грудня, цілком підтримала вимоги софійських залізничників. Депутат-комуніст Б. Х. Сотіров оголосив у Народних зборах протест БКП, в якому говорилося: «...Парламентська фракція Комуністичної партії заявляє, що коли уряд не задовольнить справедливих вимог... робітничого класу, БКП буде продовжувати боротьбу...»³.

У відповідь на відмову уряду задовольнити вимоги софійських залізничників 26 грудня залізничники і поштово-телеграфні службовці провінції об'явили страйк солідарності. Наступного дня страйк охопив залізничників, робітників і службовців пошти та телеграфа усієї країни. Про розміри страйку можна судити з того, що між Софією і провінцією припинилося будь-яке залізничне і телеграфне сполучення. Для підтримання зв'язку з місцевими властями уряд використовував літаки. Незабаром рух перекинувся на село. Селянських демонстрантів нараховувалось понад 50 тис. чоловік⁴.

29 грудня з ініціативи Комуністичної партії і Загальної робітничої синдикальної спілки, на чолі якої в той час стояв Г. М. Димитров, був проголошений трьохденний політичний страйк солідарності. Страйк почався припиненням роботи гірників на рудниках «Перник» і «Бобов-дол» і блискавично поширився серед усіх галузей виробництва. В деяких районах країни, наприклад, у Пловдиві, Варні, Русе страйк був настільки масовим, що в

¹ Матеріали по история на Българската Комунистическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 14.

² Г. Димитров, От поражение към победа, София, 1950, стор. 19.

³ Дневници (стенографски) на XVII ОНС, 1 ред. сесия. Кн. 1, зас. 26 декабря 1919 г. София, 1920, стор. 513—514.

⁴ В. Червенков, Българската Комунистическа партия (т. с.) през 1919—1925 г., «Лекции и материали по историята на БРП(к)», София, 1947, стор. 272.

ньому взяли участь службовці державних, окружних і общинних установ і навіть учителі гімназій та училищ¹.

Після припинення страйку солідарності, гірники і портові робітники разом з залізничниками продовжували бастувати. Незважаючи на терор, арешти і вбивства, що проводилися урядом Стамболійського, забастовка в такій важливій галузі народного господарства як транспорт продовжувалась 55 днів. І тільки 19 лютого 1920 р. робітники були змушені припинити свою героїчну боротьбу. В результаті поразки тисячі робітників-комуністів і тих, хто їм співчував, були звільнені з роботи. З допомогою уряду підприємці посилили наступ на життєвий рівень робітничого класу. Часто-густо були випадки, коли підприємці примушували робітників підписувати договори (наприклад, на текстильних підприємствах Габрово, Слівена), які зобов'язували останніх працювати по 10 годин, не дивлячись на встановлений законодавчим порядком 8-годинний робочий день².

20 лютого 1920 р. Загальна робітнича синдикальна спілка направила листа за підписом Г. Димитрова місцевим робітничим Радам. У ньому були викладені завдання робітників у зв'язку з припиненням страйку. Місцевим робітничим Радам рекомендувалось: скласти детальні списки робітників, які не можуть бути прийняті на роботу; посилити збір фонду допомоги безробітним, відраховуючи щомісячно денну заробітну плату³.

Головна причина поразки болгарських транспортників в 1919—1920 рр. полягала у відсутності бойового союзу між робітничим класом і селянством. БКП не зуміла привернути на свій бік селянство, і це дало можливість буржуазії використати заляканих і обдурених селян у боротьбі проти робітничого класу. Поразці робітничого класу Болгарії в той час сприяла в значній мірі і та обставина, що не було єдиного керівництва страйком. Керівництво страйком здійснювалося двома центрами, які були не лише незалежні один від другого, але й займали діаметрально-протилежні позиції в питаннях класової боротьби. Один із них — центральний страйковий комітет, — що складався з представників революційної спілки транспортних робітників і Загальної робітничої синдикальної спілки, дотримувався революційної тактики, другий — «Комітет дії», — створений конфедерацією праці, реформістською організацією, що була під впливом «широких» соціалістів-опортуністів, намагався з самого початку зірвати страйк.

Все це зробило неможливим переростання боротьби болгарського робітничого класу в збройне повстання.

¹ Г. Димитров, От поражение към победа, София, 1950, стор. 33.

² Списание на Българското икономическо дружество, Год. XXII, кн. 1—3, 1923, стор. 65.

³ «Работнически вестник», 20.II 1920 р., бр. 181, стор. 2.

Не дивлячись на поразку, виступ болгарського пролетаріату наприкінці 1919 і початку 1920 рр. мав велике значення для розвитку революційного руху в країні. Г. М. Димитров указував, що «...робітничі страйки оцінюються не стільки по їх **безпосередніх** матеріальних результатах, скільки по тому наступному тривалому впливові, який вони мають на загальний визвольний рух робітничого класу. І в цьому розумінні боротьба залізничників не зазнала поразки»¹.

Робітничий клас Болгарії своїми революційними виступами після першої світової імперіалістичної війни наочно показав, що він є вирішальною політичною силою в країні.

* *
*

Якщо соціал-демократичні партії західноєвропейських країн після спаду революційної хвилі, викликаной загальною кризою капіталізму і могутнім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, передали владу буржуазним партіям, то Болгарський народний землеробський союз не лише не проявив подібного бажання, але після придушення страйку транспортників вважав, що наступив час позбавитись своїх союзників в уряді — народної і прогресивно-ліберальної партій. В результаті проведених 28 березня 1920 р. виборів у ХІХ Народні збори Землеробський союз сформував уряд виключно з своїх депутатів.

Дальше правління Землеробського союзу, всупереч бажанням і надіям болгарської буржуазії, не могло вивести країну з стану революційної кризи. Болгарська Комуністична партія в період правління БЗНС не лише не стала слабшою, а навпаки, значно зміцніла завдяки дальшому своєму росту і розширенню впливу серед робітників і селян.

Буржуазні ж партії своєю імперіалістичною, антинародною політикою ще в період першої світової імперіалістичної війни остаточно дискредитували себе в очах народних мас. Характерним у цьому відношенні є визнання реакційної буржуазної газети «Демократически сговор», яка в кінці 1923 р. писала: «Істинним є те, що після 1918 року старі буржуазні партії втратили свій колишній престиж серед широких народних мас»².

Щодо «широких» соціалістів, то їх зрадницька по відношенню до робітничого класу політика також привела партію до цілковитого занепаду.

Про зростаючий вплив Болгарської Комуністичної партії серед трудящих мас (особливо в роки і після першої світової імперіалістичної війни), з одного боку, і втрату авторитету болгарських

¹ Г. Димитров, От поражение към победа, София, 1950, стор. 50.

² «Демократически сговор», 1.XII 1923 р., бр. 50.

соціал-демократів («широких»), з другого, — свідчать, зокрема, результати виборів до Народних зборів ¹:

Народні збори			Кількість одержаних голосів	
			БВП (т. с.)	БРСДП (ш.с.)
XV	ОНС	1911 р. (4.IX)	48 889	52 331
XVI	ОНС	1913 р. (24.XI)	54 217	55 157
XVIII	ОНС	1919 р. (17.VIII)	119 395	84 185
XIX	ОНС	1920 р. (28.III)	184 616	55 452
XX	ОНС	1923 р. (22.IV)	203 972	27 816

Очолюючи масове революційне піднесення, Болгарська Комуністична партія після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії швидко збільшувала свої ряди. Якщо в 1910 році БКП нараховувала 2126 членів, то у 1922 році вона об'єднує у своїх рядах уже 38 000 членів ². Протягом зазначеного строку число членів партії «широких» соціалістів збільшилося з 3102 чол. лише до 20 485 чол. за рахунок, в основному, дрібнобуржуазних елементів ³.

Соціальною опорою БКП був насамперед робітничий клас. На відміну від багатьох країн, у Болгарії соціал-демократична партія виникла раніше, ніж робітничі профспілки. Більше того — робітничі профспілки створювались з ініціативи і при безпосередній участі партії робітничого класу. У 1904 р. із місцевих робітничих профспілок була створена єдина для всієї Болгарії робітничча профспілка — Загальна робітничча синдикальна спілка, яка з часу заснування знаходилась під впливом «тесних» соціалістів. У 1922 р. вона об'єднувала 34 678 робітників (у 1918 р. Загальна робітничча синдикальна спілка нараховувала лише 5713 членів) ⁴.

Поза цим профспілковим об'єднанням знаходилось тільки декілька профспілок, де ще зберігся на той час вплив «широких» соціалістів.

Поразка страйку транспортників (1919—1920 рр.) була тимчасовою поразкою робітничого класу Болгарії. В наступні роки страйкова боротьба не припиняється.

Жорстока капіталістична експлуатація, що виразилася в абсолютному і відносному зубожінні болгарських робітників, тривалий робочий день, нелюдське ставлення до робітників з боку підприємців, майстрів і т. п. — були причиною масового страйкового руху, який проходив у Болгарії під керівництвом Комуніс-

¹ Статистически годишник на Българското царство, София, 1927, стор. 415.

² Я. Йоцов, Управление на «Демократическия сговор», «Исторически преглед», 1948—1949, кн. 1, стор. 18.

³ Там же.

⁴ Д. Коджейков, Материали по синдикалното движение в България, София, 1949, стор. 40—41.

тичної партії і Загальної робітничої синдикальної спілки. Деяке уявлення про цей рух дають такі дані ¹:

Роки	Локаути і страйки	Кількість учасників	Закінчилися страйки		
			Успішно	Частковий успіх	Неуспішно
1919	133	76 310	57	54	22
1920	68	8 634	30	17	21
1921	66	3 115	23	18	25
1922 (до жовтня)	200*	20 000			

Про ріст авторитету і впливу Комуністичної партії на трудящі маси свідчить також створення з її ініціативи у 1919 р. кооперації «Звільнення», яка протягом кількох років перетворилась в найпопулярнішу і наймогутнішу кооперативну організацію в країні. У 1923 р. вона нараховувала близько 80 тис. членів (одну третину усіх кооператорів Болгарії) ². Кооперація «Звільнення» здійснювала частину культурно-освітньої роботи Комуністичної партії і профспілок, видаючи понад 20 робітничих газет і журналів тиражем 1,5 млн. примірників ³.

Важливою опорою Комуністичної партії в проведенні її революційної роботи була також Спілка Комуністичної Молоді (комсомол), що нараховувала в своїх рядах напередодні вересневого антифашистського повстання 1923 р. 20 000 членів (у 1915—1918 рр. в рядах комсомолу перебувало тільки 200 чол.) ⁴.

До Комуністичної партії примикали: Учительська комуністична організація (1889 чол.), Центральна жіноча комісія (3700 чол.), Комуністична організація державних, окружних і обцинних службовців (1400 чол.) ⁵. Крім того, під керівництвом БКП перебували і такі масові організації, як Спілка македонських емігрантів, Спілка бувших військовополонених та інші.

Таким чином, БКП з класовими профспілками, з Спілкою Комуністичної Молоді і іншими організаціями була масовою політичною партією, що мала значний вплив у всіх галузях життя болгарських трудящих.

Болгарська Комуністична партія проводила велику пропаган-

¹ Г. Димитров, Революционеры и реформисты в болгарском профдвижении, «Красный Интернационал Профсоюзов», 1923, № 2/25, стор. 290.

* Переважна частина страйків у 1922 р. закінчилася повною або частковою перемогою робітників, див. Димитров, Указ, тв., стор. 290.

² Матеріали по історія на Българската Комуністическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 27.

³ В. Коларов, В стране виселиц, М., 1925, стор. 26.

⁴ В. Червенков, Българската Комуністическа партия (т. с.) през 1919—1925 година, «Лекции и материали по історіята на БРП(к)», София, 1947, стор. 270.

⁵ Там же.

дистську роботу по роз'ясненню трудящим країни передової ролі російського робітничого класу і більшовицької партії у світовому комуністичному русі. Після Жовтневої революції в Росії спочатку партія тесняків, а пізніше БКП приступили до видання перекладної більшовицької літератури і оригінальної літератури з основних питань марксизму-ленінізму. Вже в 1919—1920 рр. були перекладені і видані книги В. І. Леніна «Держава і революція», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» і ряд інших¹.

Дискредитація буржуазних партій, в тому числі і «широких» соціалістів, зробила Землеробський союз єдиною партією, яка могла стати опорою болгарської буржуазії в боротьбі з Комуністичною партією і революційним рухом трудящих мас. Однак буржуазія розуміла, що Землеробському союзу не вдасться надовго зберегти свій вплив і опору серед бідного і середнього селянства, яке не одержало майже нічого від реформ О. Стамболійського, що зростаюче незадоволення селянства приведе до переходу його на бік робітничого класу і БКП. Тому вона вирішила об'єднати свої сили і відібрати владу у Землеробського союзу.

30/XI 1920 р. всі ліберальні партії об'єднались у націонал-ліберальну партію. Дві найреакційніші партії — народна і прогресивно-ліберальна — створили народно-прогресивну партію. Після тривалих переговорів 6/VII 1922 р. три буржуазні партії — народно-прогресивна, демократична і радикально-демократична — створили так званий «Конституційний блок», або «чорний блок», як його прозвали народні маси. Але це перегруповання сил буржуазії не врятувало її становища, яке похитнулося, що яскраво виявилось на загальних муніципальних виборах у Болгарії 14 січня 1923 р.

БКП, йдучи на вибори, виставила програму, яка повністю відображала інтереси широких трудящих мас країни. Програма вимагала: анулювання грабіжницького Нейїського мирного договору, народного суду над винуватцями Балканських воєн і першої світової імперіалістичної війни, часткової конфіскації капіталу і запровадження контролю над виробництвом; роззброєння буржуазії і озброєння робітників і селян, збереження миру, встановлення зв'язків з Радянською Росією; Комуністична партія закликала трудящих до боротьби за Болгарську Радянську Республіку і Всебалканську федерацію Радянських республік². Комуністична партія одержала на виборах 230 тис. голосів із

¹ Х. Кабакчиев, Димитрий Благоев и болгарские тесняки, «Историк-марксист», 1935, № 4, стор. 36.

² «Работнически вестник», 5.I 1923 р., бр. 166, стор. 1—2.

994 тисяч, тобто приблизно одну чверть усіх поданих голосів¹. Цей успіх БКП стає більш зрозумілим, якщо зіставити його з першими виборами після війни у серпні 1919 р., коли Комуністична партія одержала лише 119,4 тис. голосів із 656 тис. (менше $\frac{1}{5}$) поданих голосів, а також з виборами в Народні збори в березні 1920 р., коли комуністи одержали 184,6 тис. із 905 тис. голосів (приблизно $\frac{1}{5}$)².

Компартія вийшла на виборах другою, після Землеробського союзу, який одержав 437 тис. голосів, набраних, головним чином, завдяки терору і демагогії³. «Конституційний блок» одержав 219 тис. голосів — на 33 тис. менше, ніж на виборах 1920 р.; націонал-ліберальна партія одержала 66 тис. голосів, БРСДП (ш. с.) всього лише 41 тис. голосів⁴, тобто за неї було подано в два рази менше голосів, ніж на виборах у серпні 1919 р.

Проведені урядом Землеробського союзу 22 квітня 1923 р. вибори в XX Народні збори також продемонстрували безперечний ріст впливу Комуністичної партії і остаточну дискредитацію в очах народних мас буржуазних партій, в тому числі і БРСДП (ш. с.). Офіційні статистичні дані показують такі результати виборів 22 квітня 1923 р. в XX Народні збори⁵:

П а р т і ї	Кількість одержаних голосів	%
Болгарський Землеробський народний союз . .	569 139	52,7
Болгарська Комуністична партія (т. с.)	203 972	18,9
„Конституційний блок“	166 909	15,5
Націонал-ліберальна партія	55 963	5,2
Коаліція „Конституційного блоку“ і Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (ш.с.)	31 768	2,9
Болгарська робітнича соціал-демократична партія (ш.с.)	27 816	2,6
Інші партії	?	2,2

Від Софії в XX Народні збори були обрані такі керівники БКП, як Д. Благоев, Г. Димитров, Х. Кабакчиев⁶.

Отже, керуючи боротьбою робітничого класу і трудящих мас Болгарії в обстановці післявоєнної революційної кризи в країні, Комуністична партія розширила і зміцнила зв'язки з народними масами. Це розуміла і буржуазія. Виступаючи 18 листопада 1927 р. в Народних зборах, буржуазний депутат Д. Бошняков

¹ «Правда», 15.II 1923 р., № 34, стор. 3.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Статистически годишник на Българското царство, София, 1925, разд. XIII, стор. 50.

⁶ «Правда», 26.IV 1923 р., № 91, стор. 2.

говорив: «Комуністична партія у Болгарії являла собою велику небезпеку, яка загрожувала існуванню країни (читай: загрожувала пануванню буржуазії. — П. Р.). Ця небезпека існувала не лише після 9 червня¹, але й до 9 червня. Після війни... створились умови для посилення Комуністичної партії. Вона стала швидко зростати і перетворилась в найсильнішу партію Болгарії»².

Зростаюча міць Комуністичної партії примусила буржуазію подумати про придатність Землеробського союзу для боротьби з робітничим і комуністичним рухом в країні. Тим більше, що уряд Землеробського союзу здавався буржуазії ненадійним, бо під натиском трудящих мас він змушений був до деякої міри своїми реформами зачепити інтереси крупного капіталу. Болгарська буржуазія усвідомлювала, що, не маючи підтримки в народних масах, вона не може розраховувати на прихід до влади звичайним парламентським шляхом. А тому реакційна буржуазія, з метою розгрому революційного руху і Болгарської Комуністичної партії, посилила підготовку до військово-фашистського державного перевороту.

Весною 1922 р. реакційна болгарська буржуазія створила фашистську організацію під демагогічною назвою «Народен зговор», куди ввійшли представники всіх буржуазних партій, в тому числі і «широких» соціалістів. Велика буржуазія «проголосила себе «болгарським народом», свої інтереси — «народними інтересами» і підняла прапор «народного зговору», під який запросила усіх болгар, за винятком «землеробів» і комуністів»³. Фашистська організація «Народен зговор» поставила перед собою мету організувати і провести державний переворот, захопити владу і забезпечити панування фашизму і німецької агентури в країні. На чолі організації «Народен зговор» стали проф. Цанков, проф. Т. Кулев, Х. Калфов, ад'ютанти царя Бориса III К. Георгієв і Н. Рачев. Організацію перевороту буржуазія поклала на офіцерську лігу, створену в січні 1919 р. формально для зміцнення дисципліни в армії.

Однак уже з перших днів існування офіцерської ліги основним її завданням було врятування монархії і панування буржуазії від революційного руху в країні. Один із організаторів військово-фашистського перевороту в Болгарії — С. Василев, виступаючи 24 червня 1924 р. в XXI Народних зборах, прямо заявив, що одне з основних завдань офіцерської ліги полягало в тому, щоб «не допустити в Болгарії того, що відбулося у Росії і Угорщині»⁴. Ліга об'єднувала як офіцерів дійсної служби, так

¹ 9 червня 1923 р. в Болгарії відбувся фашистський переворот.

² Стенографіски днівници на ХХІ ОНС I ред. сесія, Софія, 1927, стор. 162.

³ В. Коларов, Социальные основы цанковского режима, «Коммунистический Интернационал», 1925, № 8/45, стор. 73.

⁴ Дневници (стенографіски) на ХХІ ОНС. I ред. сесія, Софія, 1924, стор. 2584.

і офіцерів запасу; напередодні фашистського перевороту з 2400 офіцерів, що знаходилися на військовій службі, лише близько 200 не були її членами¹.

Між «Народним зговором» і воєнною лігою існували найтісніші зв'язки: офіцери запасу, члени воєнної ліги, були одночасно членами «Народного зговору»². Це свідчить про те, що «Народний зговор» і воєнна ліга являли собою фактично одну буржуазну фашистську організацію, в якій перший був політичною секцією, а друга — військово-технічною секцією цієї організації.

Активну участь у воєнно-фашистському державному перевороті взяла соціал-демократична партія. Один із її ватажків — Д. Казасов з цього приводу писав у своєму щоденнику, що був надрукований у 1925 р.: «Виконання плану перевороту покладалося на два центри — технічний і політичний. Перший очолювали військові, а другий — всі ми... (тобто всі буржуазні партії і соціал-демократи. — П. Р.). Зв'язок між двома штабами підтримувався через мене. Це було необхідно, щоб уникнути підозр і зберегти за всяку ціну таємницю»³.

Таємна фашистська організація «Народен сговор» одержала широку підтримку з боку Міжнародної Контрольної Комісії, створеної державами-переможцями для нагляду за виконанням Болгарією умов Нейського мирного договору. Важливу опору в здійсненні своїх контрреволюційних планів болгарська буржуазія мала в особі залишків врангелівської армії, які знайшли притулок у Болгарії. В рядах врангелівців нараховувалось понад 20 тис. чоловік, що мали в основних центрах країни свої штаби і комендатури⁴.

Значна роль у планах реакційної болгарської буржуазії відводилась македонським націоналістичним організаціям. Македонське питання було одним з найбільш гострих національних питань на Балканах. До Балканських воєн 1912—1913 рр. воно виражалось в боротьбі македонських народних мас за свободу і незалежність, проти турецького іґа, а пізніше — проти панування сербської, грецької і болгарської буржуазії. Маскуючись політикою об'єднання, панівні класи різних балканських держав намагалися завоювати Македонію.

В своїй же зовнішній політиці уряд О. Стамболійського, орієнтуючись в основному на Францію, прагнув нормалізувати

¹ Н. Агънски, 1923-е година, София, 1946, стор. 38.

² Я. Йоцов, Управление на «Демократическия сговор», «Исторически преглед», 1948—1949, кн. 1, стор. 22.

³ Д. Казасов, В темнините на заговора. (Из дневника на един журналист), София, 1925, стор. 35—36.

⁴ В. Коларов, За Октомврийската революция, Съветския Съюз и българо-съветската дружба (студии, статии, речи), София, 1949, стор. 157.

відносини з Югославією і разом з нею спільними зусиллями придушити македонський рух. 23 березня 1923 р. був укладений Нішський договір між Болгарією і Югославією, за яким Болгарія відмовлялась від своїх загарбницьких планів щодо Македонії і брала на себе зобов'язання розпустити всі македонські організації, які знаходились на її території. Договір цей був вигідний для Югославії, через те що вона ніяких зобов'язань не брала на себе і закріплювала колоніальне панування югославських імперіалістів над македонським народом. Нішський договір був використаний болгарською буржуазією для інспірування боротьби македонських націоналістів проти уряду Землеробського союзу.

Слід відмітити, що Болгарська Комуністична партія «своєчасно не зайняла чіткої і певної позиції в македонському питанні, — в справі захисту єдиної незалежної Македонії, — і допустила, щоб македонська автономістська організація попала до рук буржуазії і перетворилась у її знаряддя для здійснення перевороту»¹. Фашистським організаціям, які в демагогічних цілях прийняли назву «Народний зговір», не вдалося привернути на свій бік широкі народні маси.

Серйозні симптоми наростання фашистської небезпеки в Болгарії виявилися уже в травні 1921 р. 24 травня в Софії група фашистів, викрикуючи «Смерть комуністам!», направились до клубів Комуністичної партії по вул. «Св. Кирила і Мефодія» і «Марія-Луїза», де побила шибки у приміщеннях і вчинила дебош. В той же день фашисти підпалили Народний будинок, де була зосереджена вся політична, профспілкова і культурна робота болгарського робітничого класу.

На початку 1922 р. реакція перейшла в рішучий наступ. Головною метою реакція ставила розгром Комуністичної партії, але для цього необхідно було насамперед повалити уряд Землеробського союзу. 28 березня 1922 р. відбулась таємна нарада лідерів болгарських буржуазних партій з врангелівськими генералами, очолюваними генералом Алатирцевим. Вона обговорила практичні заходи по здійсненню воєнно-фашистського перевороту в Болгарії. Результатом цієї наради був наказ Врангеля від 9 квітня 1922 р. про приведення білогвардійської армії в бойову готовність².

Болгарська Комуністична партія з моменту пропуску залишків врангелівської армії в межі Болгарії (вересень 1921 р.) неодноразово звертала увагу на те, що врангелівські білогвардійські банди є значним резервом болгарської і міжнародної реакції. Комуністична партія наполягала на розпуску білогвардійських

¹ Г. Димитров, Болгарский вопрос и Коминтерн, «Коммунистический Интернационал», 1924, № 7, стор. 49.

² «Известия», 13.VI 1923 р., № 129, стор. 3.

частин і виселенні врангелівців з країни. Але уряд Стамболійського не лише ігнорував вимоги комуністів, не тільки відмовлявся співробітничати з ними, але й продовжував переслідувати їх.

Комуністична партія в той же час вела широку пропаганду серед врангелівських солдат за повернення на батьківщину. Тисячі солдат висловили згоду повернутися в Радянську Росію¹. Спроби офіцерів і генералів перешкодити цьому привели до відкритого заколоту солдат, які розгромили штаб в Тирново, захопили архів врангелівського командування і передали його ЦК БКП. Комуністична партія опублікувала його і розгорнула широку кампанію по викриттю змовників. 30 березня 1922 р. партія випустила відозву до трудящих країни в кількості 70 тис. примірників².

Різно бичуючи послужливу політику болгарської буржуазії і болгарського уряду щодо імперіалістів США, Антанти і російських білогвардійців, відозва Комуністичної партії вимагала негайної ліквідації штабу білогвардійської армії і роззброєння її частин; переговорів з Радянським урядом про повернення в Радянську Росію солдатів врангелівської армії, амністованих Радянською владою; встановлення торговельних і дипломатичних відносин з Радянською Республікою; збереження миру між болгарським і братнім російським революційним народом³. 31 березня 1922 р. Комуністична партія скликала масовий мітинг в Софії на площі «Св. Крал», на якому були присутні понад 20 тис. чоловік⁴. З чотирьох трибун оратори Комуністичної партії, тепло зустрінуті багатотисячною масою, викривали контрреволюційні наміри фашистських організацій.

В наступні дні партія продовжувала закликати робітничий клас до боротьби проти спроб перевороту з боку реакційної буржуазії, одночасно критикуючи вагання уряду О. Стамболійського в питанні боротьби зі змовниками. Компартія була приведена в бойову готовність. Ночами робітничі клуби охоронялися збройними загонами партії. Комуністи і комсомольці показали в цій боротьбі величезну енергію, дисциплінованість і революційну відданість⁵.

Під натиском трудящих мас уряд Землеробського союзу заарештував деяких змовників, ліквідував врангелівські частини та їх штаби, вислав деяких білогвардійських генералів з Болгарії. При обшуку врангелівських організацій було конфісковано сотні документів, які показують, що врангелівські штаби влашту-

¹ «Работнически вестник», 2.VI 1922 р., бр. 273, стор. 2.

² «Работнически вестник», 30.III 1922 р., бр. 225, стор. 1.

³ Там же.

⁴ «Работнически вестник», 1.IV 1922 р., бр. 227, стор. 1.

⁵ Матеріали по история на Българската Комуністическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 33—34.

вали слідкування за Комуністичною партією і урядом Землеробського союзу; були знайдені в штабах плани казарм, залізничних мостів, електростанцій, а також плани комуністичних робітничих клубів, адреси керівників Комуністичної партії і т. п.¹ Конфісковані документи показують також, що командування білогвардійської армії не обмежувалося завданням боротьби з революційним рухом в Болгарії, воно мріяло про підготовку контрреволюційної війни проти Радянської Республіки.

Болгарська Комуністична партія зв'язувала свою боротьбу проти виступів фашистських організацій, спрямованих на насильницьке повалення уряду Землеробського союзу, з своїми інтернаціональними обов'язками щодо Радянської Росії. Вона розуміла, що уряд змовників буде слухняним знаряддям англо-франко-американських імперіалістів у війні проти Країни Рад. В резолюції Вищої партійної ради² від 13 вересня 1921 р. підкреслена тверда воля Комуністичної партії не допустити втягнення болгарського народу в війну проти Радянської Країни: «Комуністична партія, — читаємо в резолюції, — буде найрішучіше боротися проти всяких спроб втягти болгарський народ в будь-яку війну буржуазії і імперіалістів. Вона заявляє, що болгарський народ найрішучіше виступить проти контрреволюційної війни, направленої проти Радянської Росії»³.

Таким чином, завдяки пильності Болгарської Комуністичної партії і болгарського народу перша спроба реакційної буржуазії здійснити контрреволюційний державний переворот закінчилась цілковитим провалом.

Рішучою боротьбою проти змови фашистських організацій і Врангеля Комуністична партія зробила важливий практичний крок, направлений на досягнення єдності дій з урядом Землеробського союзу з метою спільної боротьби проти небезпеки державного перевороту. В рішеннях партійної ради, 12—13 квітня 1922 р., говорилось: «Кожна спроба перевороту з боку буржуазії, хоча і спрямована проти уряду Землеробського союзу, безпосередньо загрожує Комуністичній партії. Захоплення влади буржуазними партіями являє собою велику небезпеку для революційного руху. А тому Комуністична партія, захищаючи себе і революційний рух, виступить зі зброєю в руках проти будь-якої спроби перевороту з боку буржуазії. Незважаючи на те, що між Комуністичною партією і Землеробським союзом нині неможлива

¹ «Известия», 13.VI 1922 р., № 129, стор. 3.

² Розширений пленум ЦК Компартії.

³ «Работнически вестник», 17.IX 1921 р., бр. 66, стор. 1.

ніяка політична угода, технічне співробітництво між ними допустиме»¹.

Помилково не визнаючи в той час можливості встановлення єдиної тактики дій з Землеробським союзом, Болгарська Комуністична партія заявила, що на випадок перевороту вона повстане зі зброєю проти змовників і, захищаючи революційний рух, захистить і уряд О. Стамболійського.

Спроба встановлення «технічного співробітництва» виразилася в пропозиції БКП погодити з урядом Землеробського союзу військово-технічну підготовку для боротьби з фашистським переворотом. Проте уряд О. Стамболійського, знаходячись все ще в полоні своєї теорії «самостійної» селянської влади, відмовився озброїти болгарський робітничий клас — єдину силу, здатну разом з трудящим селянством придушити всяку спробу контрреволюційного перевороту². Більше того — він суворо переслідвав Комуністичну партію, яка озброювала своїх членів. Ось один із багатьох прикладів. В квітні 1923 р. комуністична організація Варни відкрила таємні склади зброї, створені офіцерством з метою приховати її від Міжнародної контрольної комісії, і встановила охорону їх. Але органи уряду Землеробського союзу конфіскували зброю і віддали до суду комуністів, що проявили піклування про оборону уряду на випадок перевороту³.

Незважаючи на першу поразку, організація «Народен сговор» продовжувала посилену підготовку воєнно-фашистського перевороту. У вересні 1922 р. фашисти зробили спробу розгорнути політичний рух проти уряду О. Стамболійського. З цією метою в Софії на площі «Александр Невський» був скликаний жалюгідний за своїми розмірами мітинг «Конституційного блоку», на якому виступив один із його ватажків А. Ляпчев. Мітинг прийняв рішення провести політичні виступи по всій країні, щоб тим самим показати незадоволення міських верств населення правлінням Землеробського союзу⁴. В зв'язку з цим 22 вересня 1922 р. в Тирново буржуазними партіями реакційного блоку був скликаний конгрес своїх прибічників.

У відповідь на це уряд Землеробського союзу в той же день скликав в Тирново з'їзд своїх прихильників: Делегати з'їзду, озброївшись кийками, з'явилися на конгрес і розігнали буржуазних політиканів, що мітингували, а лідерів «Конституційного

---

¹ Българската Комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. II, 1919—1923, София, 1951, стор. 161—162.

² В своїх спогадах В. Коларов наводить з цього приводу цікаві факти. Див. «Работническо дело», 26.IX 1947 р., бр. 224, стор. 2.

³ В. Коларов, Събитията през 1923 год. и поуците от тях. «25 год. на Септемврийското въстание», София, 1948, стор. 32.

⁴ Материали по история на Българската Комунистическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 34.

блоку» трохи було не втопили у річці Янтра. Останні врятувалися тільки завдяки заступництву деяких міністрів уряду О. Стамболийського¹.

Це було серйозне попередження реакціонерам, що болгарський народ буде рішуче боротися проти всяких спроб фашистського перевороту. Комуністична партія в день тирновських подій провела окружні збори по всій країні, що означало посередню підтримку дій Землеробського союзу². Однак, БКП не зробила жоді практичного кроку, щоб «міцніше згуртувати союз між пролетаріатом і селянством в їх спільній боротьбі проти буржуазії, вона недооцінила масового контрвиступу і навіть засуджувала в парламенті «неконституційні» дії, допущені «землеробцями» в Тирново по відношенню до ватажків контрреволюційного буржуазного блоку»³.

Важливим кроком по шляху встановлення єдності дій між БКП і БЗНС був референдум, проведений 19 листопада 1922 р. 10, 15, 22 і 29 жовтня у містах Вратца, Варна, Пловдив, Слівен, Стрима-Загора, Хасково, Кюстенділ, Бургас, Відін, Плевен, Софія, Тирново, Русе і Горна Оряховица. Комуністична партія провела двитотисячні мітинги трудящих міста і села⁴. На цих мітингах партія висунула вимогу про притягнення до народного суду керівників буржуазних партій, винуватців двох національних катастроф — Балканських воєн 1912—1913 рр. і першої світової імперіалістичної війни 1914—1918 рр. Вимога комуністів знайшла широкий відгук серед трудящих мас країни. Під їх натиском було внесено в парламент законопроект про референдум відносно вини бунших буржуазних урядів Ів. Єв. Гешева — Ст. Данева і Милінова-Костуркова.

Комуністична партія піддала гострій критиці в ХІХ Народних зборах антинародну політику, що проводилася зазначеними урядами і вимагала притягнення винуватців воєн не до державного, а до народного суду. 7 жовтня 1922 р. з трибуни Народних зборів В. Коларов виголосив полум'яну промову, в якій заявив: «Для того, щоб винести вирок про відповідальність окремих осіб, які є злочинцями, потрібний дійсно народний суд, а не фальсифікація народного суду, яким є державний суд, для цього потрібний суд, обраний жертвами вашої войовничої і загарбницької політики...»⁵. Всі буржуазні партії виступили проти проведення

¹ Материали по история на Българската Комунистическа партия (1919—1920), Софія, 1951, стор. 35.

² Там же.

³ Резолюции на втората редовна партийна конференция. Б-ка «Комунистическо знаме», № 12, стор. 19.

⁴ Я. Йодов, Управлението на Земледелския съюз, 1919—1923 г. «Исторически преглед», кн. 3, Софія, 1951, стор. 279.

⁵ Дневници (стенографски) на ХІХ ОНС. ІV изв. сесия, Софія, 1926, стор. 73.

референдуму. Так, представник «Конституційного блоку» Х. Му-тафов, як, між іншим, і решта буржуазних депутатів парламенту висловився проти суду над винуватцями двох національних катастроф на тій «підставі», що «в очах темних народних мас дуже легко зробити невинного винним...»¹.

За законопроект про проведення референдуму голосували лише парламентські фракції Комуністичної партії і Землеробського союзу. «Широкі» соціалісти разом з представниками буржуазних партій голосували проти.

Результати референдуму, в листопаді 1922 р., показали, що 76 проц. голосів було подано за притягнення до суду бувших міністрів урядів Ів. Єв. Гешева — Ст. Данева і Малінова-Костуркова². Однак уряд Землеробського союзу залишився глухим до вимог Комуністичної партії створити народний суд над «могильниками нації», а провів цей захід через державний суд. Тим самим болгарський народ був позбавлений можливості суворо і справедливо покарати винуватців двох національних катастроф і заодно викрити реакційність політики буржуазних партій, показавши реакційну суть буржуазії в цілому.

Співробітництво між Комуністичною партією і Землеробським союзом було нетривалим. В кінці 1922 і на початку 1923 рр. ставлення БКП до БЗНС змінюється. Справа в тому, що після розгрому «Конституційного блоку» в Тирново, перемоги під час референдуму і, особливо, після успішно проведених 23 квітня 1923 р. виборів до Народних зборів уряд О. Стамболійського вирішив, що наступив момент для посилення переслідування Комуністичної партії. І дійсно, уряд Землеробського союзу ще з більшою запопадливістю став забороняти демонстрації, переслідувати робітничу пресу, заарештовувати активних діячів робітничого руху. Він розпустив ряд комуністичних обцинних рад. Так, з 25 міських комуністичних обцинних рад на початок лютого 1923 р. було розпущено 23 ради³.

Все це привело до значного послаблення і без того неміцного блоку між Болгарською Комуністичною партією і Землеробським союзом.

В той же час в країні пожвавилась діяльність фашистських організацій. 4 грудня 1922 р. македонські збройні загони під командуванням П. Михайлова зайняли місто Кюстенділ, яке перебувало в їх руках на протязі двох днів⁴. Приводом для зайняття міста була нібито необхідність зловити кількох членів македонських організацій, засуджених їх же керівництвом. Справжня мета зайняття м. Кюстенділа була, безперечно, інша. Фашистські

¹ Дневници (стенографски) на XIX ОНС. IV изв. сесня, София, 1926 стор. 73.

² «Известия», 23.XI 1922 р., № 265, стор. 2.

³ «Работнически вестник», 7.II 1923 р., бр. 190, стор. 1.

⁴ «Работническо дело», 19.IX 1945 р., бр. 310, стор. 2.

Змовники використали македонські загони для розвідки, для виконання ставлення трудящих мас до задуманого державного перевороту.

Характерно, що місцевий гарнізон не виступив проти македонських націоналістів, бо військовий міністр уряду Землеробського союзу Томов, що був зв'язаний зі змовниками, зрадив¹.

Яку ж позицію зайняла БКП в цих подіях? Замість того, щоб дати рішучу відсіч підступам реакції, керівництво партії «...стало на бік ВМРО (організація македонських націоналістів. — П. Р.) проти Землеробського союзу і його уряду»².

Боротьба між Комуністичною партією і Землеробським союзом загострилась ще більше після ради БКП, 25—26 квітня 1923 р., яка в своїх рішеннях проголосила необхідність вести таку ж боротьбу проти БЗНС, як і проти реакційних буржуазних партій. «Комуністична партія, — читаємо ми в рішеннях квітневої ради партії, — закликає трудові міські і сільські маси бути на сторожі в момент, коли старі буржуазні партії зроблять спробу захопити владу і коли боротьба за владу між міською і сільською буржуазією приведе до громадянської війни, зі всією рішучістю продовжувати і розширювати боротьбу як проти першої, так і проти другої (підкреслено мною. — П. Р.) за завоювання робітничо-селянського уряду»³.

Таким чином, в надзвичайно відповідальний момент БКП допустила серйозну помилку, оцінивши боротьбу контрреволюційної буржуазії з Землеробським союзом як боротьбу між міською і сільською буржуазією. Така позиція партії свідчила про недооцінку нею селянства-як союзника пролетаріату в революційній боротьбі і, як указує В. Червенков, в значній мірі полегшила реакційній буржуазії здійснити в Болгарії державний переворот⁴.

* *
*

В ніч з 8 на 9 червня 1923 р. в Болгарії був здійснений воєнно-фашистський переворот. Він був проведений реакційною частиною армії і македонськими збройними загонами під керівництвом «Народного зговору», при політичній участі усіх буржуазних партій, включаючи і «широких» соціалістів. Уряд Землероб-

¹ Матеріали по історія на Българската Комунистическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 36.

² Резолюции на втората редовна партийна конференция, Б-ка «Комунистическо знаме», № 12, стор. 20.

³ Българската Комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, 1919—1923, т. II, 1951, стор. 262—263.

⁴ В. Червенков, Българската Комунистическа партия (т. с.) през 1919—1925 гг., «Лекции и материали по историята на БРП(к)», София, 1947, стор. 305.

ського союзу був повалений, більшість міністрів заарештована, за винятком О. Стамболійського і деяких інших, яких на той час не було в Софії.

Організатори перевороту добре розуміли, що коли Комуністична партія виступить проти перевороту і закличе робітничий клас і трудящих селян до збройного повстання, то їх авантюра закінчиться крахом. Характерно, що коли вранці 9 червня, зразу ж після перевороту, «новий уряд» в особі О. Цанкова, Б. Смілова і соціал-зрадника Д. Казасова з'явився в літній палац царя Бориса III «просити» його підписати указ, який би санкціонував переворот, то Борис III таємниче зник з своєї спальні, і тільки в другій половині дня з трудом його розшукали. Вичікувальна позиція царя пояснювалася тим, що не було ще вияснене ставлення Болгарської Комуністичної партії до державного перевороту. Але коли стало відомо, що БКП зайняла позицію так званого нейтралітету, Борис III підписав три декрети: про відставку уряду О. Стамболійського, про призначення нового уряду і розпуск Народних зборів¹.

Рішення ЦК БКП про нейтралітет було надруковано 9 червня, раніш, ніж стало відомо про те, як маси в провінції зустріли звістку про державний переворот. В прийнятому рішенні вказувалось, що «партія не візьме участі у збройній боротьбі між міською і сільською буржуазією»².

Між тим в ряді округ робітники і селяни під керівництвом комуністів і «землеробів» стихійно повстали проти воєнно-фашистського перевороту. В Шуменській окрузі на боротьбу піднялося 10—12 тис. селян³. Повстання робітників і селян проти фашистського перевороту мали місце в ряді інших округ — Вратчанській, Варненській, Тирновській, Пловдивській тощо⁴. В Плевні вибухло повстання робітників під керівництвом місцевої комуністичної організації на чолі з А. Халачевим. Воно було припинено за вказівкою організаційного секретаря ЦК БКП опортуніста Т. Луканова⁵.

Друга конференція БКП (грудень 1927 р.), піддавши гострій критиці позицію «нейтралітету» партії 9 червня 1923 р., в своїй резолюції відмітила, що «плевенське повстання спростувало теорію «нейтралітету» і дало перший живий зразок дійсно революційних дій в умовах контрреволюційного перевороту»⁶.

¹ «Правда», 13.VI 1923 р., № 129, стор. 2.

² «Работнически вестник», 9.VI 1923 р., бр. 5, стор. 1.

³ В. Коларов, Тактика Болгарской КП в свете событий. «Коммунистический Интернационал», 1924, № 1, стор. 627.

⁴ Материали по история на Българияската Комунистическа партия (1919—1929), София, 1951, стор. 39.

⁵ Българияската Комунистическа партия в резолюции и решения..., т. II, 1919—1923, София, 1951, стор. 350.

⁶ Резолюции на втората редовна партийна конференция, Б-ка «Комунистическо знаме», № 12, стор. 25.

Переворот застав О. Стамболійського в його рідному селі Славовіца, Т-Пазарджикського уїзду. Тут йому вдалося поспішно створити декілька загонів з числа селян, які протягом тижня вели нерівну боротьбу з військами фашистського уряду Цанкова. Після розгрому селянських загонів О. Стамболійський був заарештований в с. Голак і з наказу фашистського уряду по-звірячому забитий. Труп його було кинуте в р. Мариця¹.

Всього проти контрреволюційного перевороту в Болгарії виступило понад 100 тис. робітників і селян². У своїй доповіді на V з'їзді партії Г. Димитров говорив: «Якби Комуністична партія наслідувала приклад більшовицької партії під час спроби Корнілова здійснити переворот (вересень 1917 р.), якби вона об'єдналась з здоровими силами Землеробського союзу і рішуче об'явила себе противницею фашистських змовників, фашистський переворот, без сумніву, був би придушений»³.

Болгарська буржуазія та її соціал-демократичні прислужники заперечували масовий революційний рух трудящих Болгарії, який розгорнувся в червні 1923 р. проти фашистських змовників. Так, соціал-зрадник Д. Казасов в своєму щоденнику, перекручуючи історію, зображає справу так, ніби народні маси «з захопленням» зустріли повалення уряду Землеробського союзу⁴. Цю ж саму реакційну вигадку він повторює у своїй іншій роботі «Бурні години 1918—1944», яка вийшла в Софії в 1949 р. Твердження Д. Казасова про те, що усі верстви міського населення зустріли «з задоволенням» фашистський переворот 9 червня, є не тільки грубою фальсифікацією історичної правди, але й підлим наклепом на робітничий клас, який, незважаючи на дезорганізаторську діяльність опортуністичної частини ЦК партії (Т. Луканов і його прибічники в місцевому керівництві), зустрів переворот з глибоким обуренням, а в ряді місць збройним повстанням.

* *
*

Які головні причини того, що реакційній болгарській буржуазії вдалось, не маючи підтримки серед широких народних мас, здійснити контрреволюційний переворот 9 червня 1923 р., жорстоко розправитись з робітниками і селянами, які виступили на захист уряду Землеробського союзу, і встановити в країні режим воєнно-фашистської диктатури? Однією з причин цього була короткозорість політика уряду О. Стамболійського, який, переслідуючи Комуністичну партію, не вів (і не міг вести в силу свого дрібнобуржуазного характеру) послідовної боротьби проти

¹ «Земледелско знаме», 15.IX 1923 р., бр. 1, Прага, стор. 2.

² Матеріали по история на Българската Комунистическа партия, 1919—1929, Софія, 1951, стор. 39.

³ «Ново време», 1949, № 1, стор. 26.

⁴ Д. К а з а с о в, В темнините на заговора (Из дневника на един журналист), Софія, 1925, стор. 136—137.

великого монополістичного капіталу — основи фашизму, і проти монархії, що була осереддя реакційних сил в Болгарії.

Головна причина перевороту полягала в тому, що Болгарська Комуністична партія не зуміла встановити, наперекір суперечливій і непослідовній політиці уряду О. Стамболійського, єдиного фронту з Землеробським союзом і селянськими масами, які йшли за ним, згуртувати їх під керівництвом революційного пролетаріату проти буржуазно-монархічної реакції і фашистських змовників. Незважаючи на великі революційні заслуги, БКП не позбавилась ще на той час негативних пережитків тесняцтва і не являла собою партії нового типу. Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу в резолюції, прийнятій в серпні 1930 р., дав таку характеристику тесняцтву: «З більшовизмом тесняцтво розходилося в ряді основних питань революції. Воно не ставило конкретно питання про боротьбу за владу, про диктатуру пролетаріату і збройну боротьбу за неї в Болгарії... Тесняцтво не бачило в пролетаріаті гегемона революції, не ставило питання про революційний союз робітничого класу з основною масою селянства і трудящими масами пригнічених націй»¹.

В період воєнно-фашистського перевороту в Болгарії в керівництві БКП взяло верх «тесно-соціалістичне» доктринерське розуміння революційного процесу. Проголошений партією «нейтралітет» виправдовувався мертвими доктринерськими міркуваннями. ЦК БКП вважав, що оскільки уряд О. Стамболійського скомпрометував себе своїм правлінням, народні маси не піднімуться на його захист. Він дотримувався помилкового погляду, що селянство нібито не готове до боротьби за робітничо-селянський уряд. Цим самим явно недооцінювалась ненависть народних мас до фашизму. «Саме через переважання небільшовицького «тесно-соціалістичного» розуміння революції в партійному керівництві 9 червня і в наступні дні 1923 р., — говорив Г. Димитров на V з'їзді БКП, — партія зазнала морально-політичної поразки, була упущена надзвичайно сприятлива обстановка для повного розгрому монархо-фашистських сил на початку їх наступу... «Тесний» соціалізм, як ідейно-політична зброя робітничого класу, не витримав перевірки історією в нових умовах після-воєнної кризи капіталізму і безпосередньої боротьби за владу. Ця зброя виявилася явно недостатньою і непридатною для того, щоб забезпечити перемогу пролетаріату в нашій країні»².

Після поразки болгарських трудящих мас у червні 1923 р. в рядах БКП посилювався процес більшовизації під впливом Комуністичного Інтернаціоналу. Переломним моментом в більшовизації партії було вересневе народне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії.

¹ «Комуністическо знаме», 1930, № 1, стор. 5—6.

² «Ново време», 1949, № 1, стор. 26.

П. Т. РУЩЕНКО,

доцент, кандидат історичних наук

ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ БОЛГАРІЇ ТА ЙОГО ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ У 1878—1904 рр.

У вересні 1944 р. болгарські трудящі на чолі з робітничим класом, під керівництвом Комуністичної партії, при допомозі Радянської Армії скинули з себе ярмо монархо-фашистської диктатури і встановили народно-демократичну владу. «9 вересня 1944 року, — писав Г. М. Димитров, — політична влада в нашій країні була вирвана з рук капіталістичної буржуазії, експлуаторської монархо-фашистської меншості і перейшла до рук величезної більшості народу — трудящих міста та села при активній ролі робітничого класу і його комуністичного авангарду. Перемігши при вирішальній допомозі героїчної Радянської Армії, повстання 9 вересня відкрило шлях побудови соціалізму в нашій країні»¹.

Розірвавши кайдани капіталістичного рабства і встановивши народно-демократичний лад, болгарський народ вперше за свою багатовікову історію став господарем своєї країни. Під керівництвом Комуністичної партії трудящі Болгарії — робітники, селяни і інтелігенція — успішно будують нині соціалістичне суспільство. В результаті перемоги народної революції робітничий клас Болгарії з пригніченого і експлуатованого перетворився в панівний клас, покликаний під керівництвом Болгарської Комуністичної партії при допомозі Радянського Союзу і країн народно-демократичного табору побудувати комунізм у своїй країні. В світлі сказаного зрозуміле винятково велике — теоретичне і практичне — значення вивчення минулого болгарського робітничого класу, його економічного і політичного становища, його боротьби.

Період з 1878 по 1904 рр. в економічному відношенні є періодом утвердження капіталізму в Болгарії. Д. Благоев указував, що з 1905 р. в Болгарії настає період капіталістичного розквіту². В цей час в болгарському суспільстві виникають і

¹ Г. Димитров, Политический отчет, сделанный на V съезде БРП(К), София, 1948, стор. 51.

² Димитър Благоев, Избрани произведения, т. II, София, 1951, стор. 185.

складаються нові основні класи капіталізму — робітничий клас і клас капіталістів. Найгостріша класова боротьба між цими двома антагоністичними класами становить характерну рису історичного розвитку Болгарії в зазначений період.

Висвітлення деяких питань, зв'язаних з формуванням, становищем і боротьбою робітничого класу Болгарії у 1878—1904 рр., і становить мету даної роботи.

* *
*

Процес виникнення і формування робітничого класу взагалі починається з часу зародження капіталістичних відносин, а завершується цілковитим утвердженням капіталістичної суспільно-економічної формації. Історики народно-демократичної Болгарії¹ вважають, що початок формування болгарського робітничого класу відноситься до другої половини XIX ст., коли в Турецькій імперії почався процес розорення болгарських дрібних товаровиробників і закінчився цей процес у перше десятиліття XX ст., з остаточною перемогою капіталістичної суспільно-економічної формації в Болгарії; найбільш інтенсивно розвиток капіталістичних відносин відбувався в останні п'ятнадцять років XIX ст. і в перші роки XX ст. (1900—1905 рр.). Саме тоді в Болгарії складається промисловий робітничий клас.

В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.) довів, що формування промислового пролетаріату проходить через три основні стадії розвитку капіталізму: «дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли) — капіталістична мануфактура — фабрика (велика машинна індустрія)»². В. І. Ленін показав, що промисловий пролетаріат формувався в умовах великої машинної індустрії за рахунок розорення усіх форм дрібного товарного виробництва. Вперше широкі верстви пролетаріату створила мануфактура. Але мануфактурні робітники істотно відрізняються від сучасних пролетарів і своїми специфічними умовами праці (роз'єднаність, осілість виробників, зв'язок їх з землеробством), і своїми патріархальними та дрібнобуржуазними традиціями. Велика машинна індустрія «відокремлює остаточно промисловість від землеробства»³ і створює особливий клас населення — сучасний промисловий пролетаріат, який згрупований на великих капіталістичних підприємствах і має високі бойові революційні якості.

Характеризуючи третю стадію розвитку капіталізму, В. І. Ленін писав: «У великій машинній індустрії... крайності суспільних

¹ Див., наприклад, Кирил Ламбрев, Положението на работническата класа в България от освобождението до началото на XX век (1878—1904), София, 1954

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 466—467.

³ Там же, стор. 471.

протилежностей досягають найвищого розвитку. Всі темні сторони капіталізму немов концентруються разом: машина дає, як відомо, величезний імпульс до безмірного продовження робочого дня; у виробництво втягуються жінки й діти; утворюється... резервна армія безробітних і т. д.»¹.

У світлі цих лєнінських вказівок розглянемо питання про формування промислового пролетаріату в Болгарії.

Велику роль у створенні умов для розвитку капіталізму в Болгарії відіграла російсько-турецька війна 1877—1878 рр., яка об'єктивно була війною визвольною і прогресивною; вона звільнила болгарський народ від турецького гніту, підірвала основи феодалізму на Балканах і розчистила шлях для розвитку капіталізму. В. Коларов писав: «Лєнін перший в марксистській літературі показав, що російсько-турецька війна 1877—1878 рр. цілком незалежно від цілей, які переслідувалися царським урядом, об'єктивно відіграла прогресивну історичну роль. Вона становила неподільну частину комплексу історичних явищ, основним об'єктивним змістом яких було визволення буржуазного суспільства від пут феодалізму. Вона була прогресивною не лише з нашої вузьконаціональної точки зору — тим, що принесла болгарському народу свободу, але й з всесвітньоісторичної точки зору — тим, що полегшила і прискорила крах наскрізь прогнилого азійського феодалізму і найбільш варварського абсолютизму в Європі»². Під час російсько-турецької війни і в перші роки після неї в Болгарії був здійснений аграрний переворот³. До звільнення в сільському господарстві панувала сімейно-задружна і чифлікчійська система, при якій земля була власністю чифлікчійв (феодалів) — ними були звичайно турки — або знаходилась у володінні сільських общин (задруг).

Однією з форм відносин між селянством і поміщиком при чифлікчійській системі було кесимджійство. Земля при цій формі відносин належала поміщику, який визначав розмір оброку і повинності селянина. Кесимджія був прикріплений до землі, не міг піти від землевласника, повинен був бути повернений до нього в разі відходу. Кесимджійство являло собою найважчу форму кріпосницьких відносин. Другою формою стосунків між поміщиками і селянами була здольщина. Селяни цієї групи носили назву ісполджії і ортакчії (здольщики). Суть відносин тут полягала в тому, що малоземельний або безземельний селянин змушений був платити поміщикові за оренду землі натурою в розмірі майже половини свого врожаю. Що стосується сімейно-задружного господарства, то воно являло собою крупне госпо-

¹ В. І. Лєнін, Твори, т. 3, стор. 469.

² Васил Коларов, Върху Априлското въстание, «Съвременник», кн. 13, 1945, стор. 576—577.

³ Див. Димитър Благоев, Указ. тв., т. I, стор. 275—279.

дарство, засноване на колективній праці і колективному володінні знаряддями праці, а звідси — і спільному користуванні продуктами праці. Це господарство за своїм характером було натуральне.

Після звільнення Болгарії від турецького іга сімейно-задружна і чифлікчійська система землеволодіння була знищена. Насамперед зникло чифлікчійське господарство, і частина чифлікчійських земель ще в ході звільнення була захоплена селянами і городянами; друга частина, що залишилася без господарів внаслідок втечі беїв і паш, проголошувалась державною власністю; третю частину землі держава викупила у чифлікчіїв і розпродала сільському населенню.

Разом з тим у ході аграрного перевороту була ліквідована стара сільська община, яка в тій або іншій мірі регламентувала приватну діяльність селянина. Згідно з відомостями, зібраними комісією, створеною IV з'їздом Болгарської робітничої соціал-демократичної партії для вивчення аграрного питання в Болгарії (1897 р.), з 64 сіл різних частин країни в 43 селах сімейно-задружне господарство цілком зникло, а в решті сіл відбувався посилений процес його розкладу¹.

Таким чином, внаслідок аграрного перевороту в Болгарії велике турецьке феодальне землеволодіння було ліквідовано. Земля перейшла до рук болгарських селян, і основною формою сільськогосподарського виробництва стало дрібне селянське господарство, вільне від будь-якої феодальної залежності; була зруйнована також стара сільська община. «Болгарія після звільнення стала країною дрібнобуржуазного володіння і виробництва, яке є вихідним пунктом і необхідною умовою виникнення капіталістичної форми виробництва. Дрібна буржуазія і сільська маса, що складається з дрібних господарів, становлять основний суспільний клас»².

Після припинення тимчасового російського управління в Болгарії (1879 р.) державна влада перейшла до рук болгарської буржуазії. Уже тоді як ліберальна, так і консервативна партії зайняли антинародну позицію щодо аграрного перевороту, який відбувся в країні. Вони оголосили незаконно придбаними землі, захоплені селянами в період визволення, і останні змушені були викупляти їх у турецьких феодалів, значна частина яких уже восени 1879 р. повернулася в Болгарію (Берлінський договір 1878 р. надавав право турецьким феодалам «зберегти нерухоме майно в князівстві», ст. 12). Між іншим, частина цих земель, здебільшого в південно-західній Болгарії, через надзвичайну бідність населення була викуплена державою, але, в основному,

¹ Димитър Благоев, Указ. тв., стор. 277.

² Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 88.

за рахунок селянства. За спеціальним законом, селяни повинні були сплатити державі вартість взятої ними землі і проценти: в 1885 р. — 6% річних, а в 1886 р. — 9%¹.

В зв'язку з тим, що турецьке поміщицьке землеволодіння було ліквідоване не революційним шляхом, а шляхом викупу земель селянами (загальна викупна сума — 150 млн. левів)², останні змушені були звертатися за позичками до лихварів.

В праці «Що таке соціалізм і чи має він ґрунт у нас?» (1891 р.) Д. Благоєв зазначає, що лихварі давали позику селянам під величезні проценти — 100—200 і навіть 300% на рік³. До чого це приводило, видно з такого прикладу. Центральне управління землеробських кас установило, що з 1 200 сіл, вивчених у 80—90 рр., понад 300 сіл цілком втратили своє майно, понад 400 сіл втратили половину майна, а решта йшла по їх шляху⁴. Лихварство було однією з основних причин розорення і зубожіння значної частини дрібних і середніх товаровиробників у 80—90 рр. ХІХ ст. Землі їх переходили до рук лихварів, куркулів та інших сільських кровопивців, а самі вони перетворювалися у пролетарів.

Велику роль у справі розорення і зубожіння найбіднішого і середнього селянства відігравала податкова політика буржуазної держави. З 1879 по 1889 р. сільське населення Болгарії платило тільки поземельний податок щорічно в середньому на суму 17 750 млн. левів, що становило 39,15% загального річного прибутку держави⁵. В 1889—1896 рр. цей податок збільшився до 25 764 млн. левів⁶. Це означає, що за останні 8 років поземельний податок збільшився на 8 014 млн. левів, тобто на 45,15%. З другого боку, непрямі податки з 9,3 млн. левів у 1887 р. збільшилися до 43,3 млн. левів у 1905 р. (тобто збільшились більше, ніж у чотири рази)⁷.

Про тяжке становище сільського населення свідчить і величезний ріст іпотечного боргу. Так, іпотечний борг банкам і приватним особам у 1887 р. становив 573 тис. левів, у 1900 р. — 11 271 000 левів, тобто збільшився в 19 разів; у 1911 р. він досяг 38 245 000 левів, тобто за 24 роки (з 1887 по 1911 р.) іпотечна заборгованість збільшилася в 66 разів⁸. Крім лихварства, непосильних податків у розоренні і пролетаризації дрібного і середнього селянства певне значення мала і несприятлива для

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 17.

² История Болгарии, т. I, Изд. АН СССР, М., 1954, стор. 383.

³ Димитър Благоєв, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 66.

⁴ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 18.

⁵ Кирил Г. Попов, Стопанска България, Сб. БАН, кн. VIII. София, 1916, стор. 428, 434.

⁶ Там же, стор. 428.

⁷ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 426.

⁸ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 20.

Болгарії кон'юнктура, яка склалася на міжнародному ринку в останній чверті XIX ст. З появою американського хліба на міжнародному ринку ціни на останній падають. Це привело до обезцінення землі. До того ж в 1897—1900 рр. Болгарія зазнала великих неврожаїв. Все це, разом взяте, посилило в 80—90 рр. минулого століття процес обезземелення і оскудіння болгарських дрібних і середніх селян, перетворення їх у найманих робітників. Д. Благоев, посилаючись на дані офіційної статистики, вказує, що тільки за 5 років (1888—1893 рр.) кількість найманих робітників у результаті розорення селян збільшилась на 113 580 чол., що означало в той же час зменшення числа сільських власників на 21,5%¹. Наймані робітники «позбавлені засобів виробництва і, щоб не вмерти з голоду, змушені продавати свою робочу силу капіталістові і нести на шиї ярмо експлуатації»².

Характеризуючи економічне становище болгарських селян, близька до правлячих кіл газета «Балканска Зора» 19 червня 1891 р. писала: «Повіdomляють нам, що один селянин з села Кнежа Троянської околії продав свою дружину іншому за 100 ока борошна і п'ять левів³. Він змушений був здійснити цей продаж через злидні, бо не мав можливості прохарчувати дружину. І дійсно, в Троянській околії... багато сімей просто-напросто голодують»⁴. Ця ж газета 23 червня 1891 р. писала: «... в Кюстендільській околії є кам'яністі місця, де селяни їдять хліб один раз в три дні. Вони звичайно споживають зелень, трохи присипану борошном, що нагадує полентату ломбардських селян⁵. У Вратчанській і Плевенській околіях є місця, де селяни живуть цілими сім'ями в хатинах, що не мають надбудови над землею, а вириті в землі. Така печера має єдиний отвір, який служить дверима, вікном і димоходом»⁶.

Одночасно з обезземеленням і розоренням дрібного і середнього селянства в країні відбувався процес концентрації землі в крупних господарствах, створювались сучасні капіталістичні господарства. Ще до визволення в Болгарії існували чифлікчійські ферми, в яких використовувалась праця найманих робітників (ротаїв, аргатів). Після визволення кількість таких ферм швидко збільшується; наприкінці 80 рр. у країні нараховувалось 169 чифлікчійських ферм: в Пловдивській окрузі — 79, Слівенській — 25, Бургаській — 14, Пазарджикській — 17 і т. д.⁷.

¹ Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 280.

² Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 118.

³ 1 ока = 1282 г.

⁴ Цит. за: Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 71.

⁵ Полентата — каша з кукурудзяного або каштанового борошна.

⁶ Димитър Благоев, Указ. тв., стор. 71—72.

⁷ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 22.

Але ці чифліки не були ще сучасними капіталістичними господарствами. За розмірами вони були невеликі (від 100—150 до 500—800 і рідко 1 500 уврат землі)¹, земля в них оброблялась селянами, що не мали своєї власної землі і стали сільськогосподарськими робітниками. За свою працю вони одержували плату частково натурою, частково грошима. За плату, яку одержував глава сім'ї, звичайно працювали всі її члени. Жінки і діти за роботу одержували продовольство.

Поява такої форми відносин між безземельними селянами і земельними власниками, незважаючи на наявність у ній феодальних рис, свідчила про проникнення в сільське господарство елементів капіталістичних відносин. У деяких з цих господарств поряд з первісним ралом використовувались уже сучасні знаряддя виробництва і машини: плуги, віялки, сіялки, живарки і т. п. За невеликим винятком, усі сільськогосподарські машини і реманент довозились із-за кордону².

В перші роки ХХ ст. капіталізм розвивається в сільському господарстві Болгарії посиленими темпами. Про це свідчать, зокрема, такі статистичні дані³:

	1900 р.	1905 р.
1. Капіталістичні ферми	35	160
2. Наймачі (орендарі)	40	485

Потрібно зазначити, що тут мова йде не про звичайних наймачів, які змушені орендувати землю для задоволення своїх потреб, а про «великих самостійних орендарів, які обробляють землю в торгових цілях»⁴. З наведеної таблиці видно, що тільки за п'ять років кількість капіталістичних ферм збільшилась майже в 5 разів, а орендарів — у 12 разів. Прикладом такої капіталістичної ферми може служити чифлік Руселіева в с. Агларе Карнобатської околії. В 1900 р. в фермі нараховувалось кілька тисяч уврат землі, яка оброблялась сільськогосподарськими машинами. В жнива працювало 50—100 чоловік, а протягом решти часу — 20—30 робітників⁵. Денна зарплата поденщиків становила 0,5—1,2 лева, а постійних робітників — 20—40 левів на місяць; робочий день тривав 14—15 годин⁶. Про розвиток капі-

¹ 1 уврат = 919 кв. м.

² Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 139.

³ Там же, стор. 134.

⁴ Там же, стор. 135.

⁵ Работническото движение в България, т. I. Положението на работническата класа в България. 1878—1904 гг. Материали, София, Профиздат, 1953, стор. 209.

⁶ Там же, стор. 209.

талістичних елементів у сільському господарстві до деякої міри свідчило і застосування машин у землеробстві. Якщо в 1883 р. в Болгарію було завезено 8 тонн сільськогосподарських машин і реманенту на суму 5 тис. левів, то у 1904 р. — 853 тонни на 739 тис. левів¹.

З розвитком крупного капіталістичного сільського господарства збільшувалась і кількість сільськогосподарських найманих робітників. За підрахунками Д. Благоева, лише в капіталістичних фермах у 1897 р. їх нараховувалось 11 272 чол.² У 1905 р. кількість сільськогосподарських робітників разом з ратаями і оргатами (батраками) становила: згідно з даними Д. Благоева — 130 359 чол., за даними К. Г. Попова — 109 779 чол.³ В дійсності ж сільськогосподарських робітників було більше, бо в наведені дані не включені сільські наймані робітники, що мали невелику ділянку землі (власну парцелу або орендовану). Між тим В. І. Ленін відносить таку категорію бідніших селян до сільськогосподарських пролетарів. Характеризуючи робітника з наділом, В. І. Ленін писав: «Мізерний розмір господарства на клаптику землі і притому господарства, яке перебуває в цілковитому занепаді... неможливість існувати без продажу робочої сили (= «промисли» неіснуючого селянства), надзвичайно низький життєвий рівень — що навіть поступається, мабуть, перед життєвим рівнем робітників без наділу, — ось відмінні риси цього типу. До представників сільського пролетаріату треба залічити... всіх безкінних і більшу частину однокінних селян, розуміється, це лише масовий приблизний розрахунок, який в різних районах має бути більш або менш значно видозмінений, відповідно до місцевих умов»⁴. В умовах Болгарії кінця XIX і початку XX ст. найманим робітникам з наділом відповідали ті бідніші селяни, які мали до 5 і більше декарів землі (1 декар = 0,1 га). У 1897 р. в Болгарії нараховувалось 166 765 селян, які володіли наділом до 5 декарів, а в 1908 р. число їх становило 180 304 чол.⁵. Така велика кількість робітників з мізерною ділянкою землі була резервною армією безробітних, і це приводило до погіршення становища робітничого класу країни.

Отже, загальна кількість сільськогосподарських робітників у Болгарії становила:

¹ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 140.

² Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 291.

³ Там же, стор. 608, Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 135.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 144.

⁵ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 89.

Роки	Кількість робітників по категоріях		Разом
	Робітники, зайняті в капіталістичн. фермах, і батраки	Робітники, що мали наділ по 5 дек.	
1897	11 272 ¹	166 765	178 037
1905	130 359	180 304 ²	310 663

Формування болгарського робітничого класу відбувалось не тільки за рахунок селянства, яке розорялося, але і в зв'язку з пролетаризацією ремісників. Болгарське ремісниче виробництво, мануфактура і домашня промисловість найбільшого розвитку досягли в XVIII ст. і особливо в першій половині XIX ст. Але до середини XIX ст. західні буржуазні держави — Англія, Франція, Австрія — перетворили феодальну Туреччину, яка занепадала, в свою напівколонію, у ринок збуту товарів своєї високо-розвиненої промисловості. Переломним моментом у цьому відношенні була Кримська війна. Паризький мирний договір 1856 р. передбачав вільне плавання по Дунаю торговельних кораблів. Це сприяло проникненню більш дешевих і доброякісних європейських товарів у Туреччину, що завдало тяжкого удару по ряду галузей ремісничого, мануфактурного виробництва і домашній промисловості Болгарії. Конкуренція західноєвропейських фабричних товарів була однією з основних причин занепаду старого болгарського ремесла, домашньої промисловості і мануфактури. Другою важливою причиною цього занепаду була конкуренція болгарської фабричної промисловості.

Після звільнення болгарське ремесло зазнає значних змін. «Звільнення змінило життя міського населення, виникли нові потреби, які старе ремесло не могло задовольнити, і які задовольнялися товарами європейського виробництва»³. Старі ремесла, як наприклад, бавовноробство, гончарство, сідлярство та ін., зникли; інші, більш життєздатні, як каменярство, кравецтво, шевство, пристосовувалися до нових умов капіталістичного розвитку; треті — ковальство, килимарство і т. п. — переростали у фабричну промисловість; пізніше виникають нові ремесла — деревобробне, бляхарне, годинникарське та ін., тісно зв'язані з задоволенням нових культурних запитів болгарського суспільства⁴. Це були вже по суті дрібні капіталістичні підприємства. Д. Благоев указує, що в Софії, Самокові Русе, Тирново і в інших містах

¹ Без батраків.

² Дані взяті за 1908 р., за 1905 р. статистичні дані відсутні.

³ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 85.

⁴ Див. Кирил Ламбрев, Указ, тв., стор. 38—39.

виникали майстерні, що знаходилися у власності однієї особи, на яку працювали інші майстри, підмайстри (калфи) і учні (чираки)¹.

Д. Благоев в роботі «Соціалізм і робітниче питання в Болгарії» (1900 р.) наводить такі дані про скорочення ремісничого виробництва в країні².

Міста	Ремісничі майстерні	Було майстерень у 1876 р.	Залишилось у 1896 р.
Софія	взуттєві	50—60	4—5
"	хутрові	40—50	10—12
Пірдоп	прядильні	700—800	20—30
"	взуттєві	11	7
Казанлік	майстерні по виготовленню ножів	25	3
Карлово	ливарні	40	6
Калофер	прядильні	10	5
Панагюрище	сідлярські	100	5—6
Т. Пазарджик	чесальні	14	3
Сопот	набивні	120	1

Наведені цифри стосуються лише восьми міст і кількох галузей ремесла. Але й вони свідчать, з одного боку, про швидкий розклад ремесла, а з другого боку — по них можна судити про становище ремесла і в інших містах Болгарії того часу.

По всій країні за 22 роки, з 1887 по 1905 р., число ремісників, що працювали у своїх майстернях, та їх підмайстрів скоротилось з 176 537 чоловік до 88 128 чол., тобто на 51%³. В 1905 р. в Болгарії нараховувалось 59 343 ремісничих робітників⁴. Значна частина ремісників, які розорилися, йшла на промислові підприємства, що виникали, поповнюючи кадри робітничого класу.

Разом з тим втратили своє значення і зійшли з сцени середньовічні станові корпорації міських робітників — цехи, які в період турецького панування тримали в своїх руках основну частину промислового виробництва. Із зникненням старого ремесла і цехової організації, під впливом нових потреб міського населення «виникло нове дрібне ремесло, вихідний пункт і необхідна умова крупного промислового розвитку»⁵.

Зародження промислового капіталізму в Болгарії почалось до звільнення, коли в надрах панівної феодальної формації були засновані перші болгарські фабрики. В 1834 р. торговець Добрі Желязков заснував у Слівені текстильну фабрику. Це була перша

¹ Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 60.

² Там же, стор. 265.

³ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 305.

⁴ Там же.

⁵ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 86.

болгарська фабрика. За деякими даними у 1872 р. на ній працювало 330 чоловік¹. Десь у середині ХХ ст. фабрика була забрана у Желязкова і перетворена в турецьку державну власність. Турецький феодальний режим гальмував економічний розвиток Болгарії. «...Турецкое, как и всякое другое восточное владычество, — писав Ф. Енгельс, — несовместимо с капиталистическим строем; извлеченная прибавочная стоимость ничем не обеспечена от хищных рук сатрапов и пашей; нет налицо первого основного условия буржуазного приобретения — обеспеченности личности купца и его собственности»². Друге фабричне підприємство в Болгарії було засноване в Слівені в 1834 р. польським емігрантом Добісілецьким. Воно повинно було постачати сукно турецькій армії. Фабрика виготовляла щорічно 80 тис. метрів тканини, вона проіснувала аж до звільнення Болгарії.

У 1840 р. в с. Дермендері (Пловдивська округа) відомий болгарський чорбаджія Гюмюшгердан побудував фабрику, де здебільшого працювали в'язні. Як і підприємство Добісілецького, фабрика Гюмюшгердана всю свою продукцію здавала турецьким властям³. У 1875 р. в Карлово великий болгарський торговець і підприємець Ів. Грозев побудував прядильно-ткацьку фабрику, яка приводилася в рух водяною енергією. У 1877 р. ця фабрика була зруйнована турками⁴. У 1874 р. брати Манолови, Каная Заде Хасан і Д. Балев заснували в Слівені прядильну фабрику⁵.

Крім цих текстильних фабрик, до звільнення в Болгарії було засновано кілька спиртових заводів у Шумені (Коларовград), Самоково, Тирново і Софії, а також парових млинів (у Русе, Свищові, Відені)⁶. Всього за період з 1830 по 1878 рр. у Болгарії було засновано лише 20 промислових підприємств, з яких харчових було 10, шкіряних — 5, текстильних — 4, по обробці металів — 1⁷.

Характерно, що фабрики виникали, головним чином, у суконному виробництві. Це пояснювалось тим, що їх власники розраховували на стійкий і гарантований збут товарів турецьким властям. Внутрішній болгарський ринок захоплювали передові капіталістичні держави, конкуренція з товарами яких для болгарської промисловості, що зароджувалась, практично була майже неможлива.

Після Кримської війни Турецька імперія фактично перетворилась у жорстоко експлуатовану напівколонію західних капіта-

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 44.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стор. 22.

³ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 45.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 46.

⁷ Статистический годишник на Българското царство, год. II, 1910, София, 1911, стор. 254.

лістів. Одним з методів закабалення Туреччини була нерівноправна зовнішня торгівля. Перше місце в турецькій зовнішній торгівлі у другій половині XIX ст. посідала Англія, за нею йшли Франція і Австрія. Як Англія, так і Австрія ввозили в Туреччину в великій кількості промислові товари, а вивозили порівняно мало, головним чином сировину і продовольство. Яскравим прикладом цього можуть служити дані про торгівлю за 1864 р. по Пловдивській окрузі ¹:

Країни	Ввіз (в млн. франків)	Вивіз (в млн. франків)
Англія	5,0	2,1
Австрія	2,8	0,58
Франція	1,2	3,6

За винятком однієї фабрики у Слівені і фабрики в с. Дермендері, в яких нараховувалось по 300—400 робітників, решта підприємств були невеликі за розмірами (у них було зайнято по 5—7—15—26 чоловік) ².

Отже, до звільнення великої фабрично-заводської промисловості в Болгарії майже не було; промисловий пролетаріат малочисленний і слабкий (його нараховувалось близько однієї тисячі чоловік), не склався ще в самостійний клас.

В результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр. болгарський народ звільнився від п'ятивікового турецького рабства і створив національну Болгарську державу. Війна розчистила шлях для розвитку капіталістичних елементів у Болгарії.

Уже в перші роки після звільнення болгарський уряд почав проявляти піклування про розвиток національної промисловості. Так, у 1883 р. було засноване ремісниче училище в с. Княжеві, яке готувало спеціалістів по обробці металів і столярній справі. У 1887 р. Народні збори прийняли закон, який зобов'язував найбільшого споживача шерстяних і бавовняних тканин у країні — військове відомство — купувати для армії товари лише вітчизняного виробництва, навіть у тому випадку, якщо вони на 15% дорожчі від іноземних ³.

З 1888 р. за рішенням болгарського уряду вперше в країні почали надаватись промисловцям, близьким до правлячих кіл, безпроцентні позики. З 1888 по 1894 рр. такі позики були надані 29 промисловцям на загальну суму 269 700 левів ⁴.

Найвидатнішим заходом Народних зборів і уряду по розвитку національної болгарської промисловості був закон про заохочен-

¹ Д. Косев, Новая история Болгарии, Курс лекций, М., 1952, стор. 230.

² Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 46.

³ История Болгарии, т. I, М., 1954, стор. 389.

⁴ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 48.

ня вітчизняної промисловості, прийнятий Народними зборами 20 грудня 1894 р. (з доповненнями у 1897 р.). Цей закон запроваджував ряд пільг для великої (цензової) промисловості, до якої належали підприємства, що мали капітал не менше 25 тис. левів, або в яких було зайнято не менше 20 найманих робітників¹. Такі підприємства звільнились від податків; вони користувалися правом безмитного ввозу машин і сировини із-за кордону, скидкою в розмірі 35% перевізних тарифів по залізницях країни, їм дозволялось реалізувати свої товари через державну торгівлю по цінах, вищих на 15% від звичайних; такі підприємства мали право на одержання концесій в певних районах Болгарії².

В цьому ж 1894 р. болгарському уряду вдалось добитись згоди великих європейських держав на підвищення мит з 8 до 10% вартості товарів³.

Розвитку промисловості сприяв ріст кредитних установ. Якщо у 1887 р. в Болгарії існувало всього лише 2 державних і 3 провінційних дрібних банки з капіталом близько 26,4 млн. левів, то у 1905 р. банків було уже 36 (два державних і тридцять чотири приватних) з капіталом на суму 70 млн. левів; з 1887 по 1905 р. операції банків зросли з 225,7 млн. левів до 3 586,6 млн. левів⁴.

Розширення залізничної мережі також позитивно відбивалось на розвитку національної болгарської фабрично-заводської промисловості. До 1888 р. залізнична сітка країни становила 223 км. Перша залізнична лінія Варна — Русе була відкрита у 1866 р., за дванадцять років (1888—1900 рр.) було збудовано 953 км залізниць⁵. Особливо велике значення мали такі лінії, як: Софія — Перник (збудована в 1893 р.), Софія — Роман (1897 р.), Роман — Плевен — Шумен і Сомовит — Ясен (1899 р.), Русе — Тирново (1900 р.). Значний розмах залізничного будівництва сприяв формуванню робітничого класу. Тільки на будівництві залізничної лінії Софія — Роман у 1895 р. працювало понад 2500 селян⁶. Це сприяло більш швидкому відокремленню бідніших селян від землеробства і перетворенню їх у пролетарів.

Важливим фактором у розвитку економіки було возз'єднання Болгарії у 1885 р. В економічному відношенні воно створювало «більший простір і більш сприятливі умови для буржуазного розвитку Болгарії»⁷.

Фабрична промисловість виникала передусім у старих ремісничих і мануфактурних центрах — Слівені, Габрово, Трявні, Само-

¹ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 310.

² Там же.

³ I. Simeonoff, Die Handelspolitik Bulgariens mit besonderen Betrachtungen der Nachkriegszeit, Baden, 1928, стор. 28.

⁴ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 400.

⁵ Там же, стор. 376.

⁶ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 67.

⁷ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, Софія, 1954, стор. 101.

ково, Казанлиці і Карлово. Швидко зростали такі промислові центри, як Софія, Пловдив, Русе, Плевен та інші міста. Провідною галуззю промисловості була текстильна промисловість, за нею йшла мукомельна, пивоварна, спиртова, шкіряна і тютюнова. Кількість текстильних фабрик з 4 напередодні звільнення зросла до 13 у 1888 р., а в 1891 р. їх нараховувалось уже 26 (у Слівень — 15, Габрово — 5, Трявні — 3, Самоково, Казанлиці і Карлово — по одній)¹. В той же час зростала кількість фабрик і в інших галузях промисловості (у 1892 р. було 90 підприємств)².

В офіційній статистиці відсутні дані про кількість фабрично-заводських робітників у цей період. Д. Благоев у статті «Наша статистика і наші фабрики», вміщеній в журналі «Ден» в червні 1892 р., указує, що в слівенських, габровських, травнянських, казанлицьких, карловських і самоковських фабриках працювало 6 161 чол., в тому числі — 278 дітей³.

Одночасно з розвитком промисловості виникали в Болгарії акціонерні товариства в усіх галузях народного господарства. У 1876 р. їх було лише 1, з капіталом 2 млн. левів, у 1890 р. — 12, з капіталом 8,1 млн. левів, у 1900 р. — 56, з капіталом 37,5 млн. левів, у 1904 р. — 66, з капіталом 40,5 млн. левів⁴. Акціонерні товариства в банківській справі не лише кредитували промисловість, але деякі з них навіть засновували свої підприємства.

Болгарія попадає у фінансову і економічну залежність від іноземного капіталу. Загальна сума іноземного капіталу в Болгарії в 1900 р. становила 270 млн. левів, в тому числі в приватному розпорядженні (в промисловості і торгівлі) — 10 млн. левів і в громадському користуванні (державні і общинні позики) — 260 млн. левів⁵. За походженням він поділявся так: в промисловості — переважно бельгійський, в банківській справі — французький і австрійський, частково німецький⁶. З 1888 по 1904 р. Болгарія дістала п'ять 5% і 6% державних позик за кордоном на суму 425,5 млн. левів⁷. За цей же період державні борги (без общинних і окружних) зросли з 35 476 тис. левів до 313 453 тис. левів, тобто майже в 9 разів⁸.

Загальне уявлення про розвиток великої фабрично-заводської промисловості в кінці XIX і на початку XX ст., яка перебувала

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 51.

² Там же.

³ Работническото движение в България, т. I. Положението на работническата класа в България. 1878—1904 гг. Материали, София, 1953, стор. 34.

⁴ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 413.

⁵ Там же, стор. 399.

⁶ Там же, стор. 400.

⁷ Там же, стор. 439.

⁸ Там же.

під покровительством держави у відповідності з законом 1894 р., дають такі статистичні дані ¹:

Роки	Кількість підприємств	Капітал (в тис. левів)	Кількість робітників	Механічна сила (в тис. к. с.)	Річне виробництво (в тис. левів)
1894	72	10 916	3027	?	?
1900	103	19 823	4716	?	?
1904	166	36 145	6149	8,9	32 777

Хоч ми і говорили про велику фабрично-заводську промисловість в Болгарії, але не треба забувати, що більшість підприємств за своїми розмірами були мізерними. Д. Благоев з цього приводу наводить такі дані, що характеризують стан промисловості на 31 грудня 1904 р. ².

	Кількість підприємств	Кількість робітників
До 5 робітників	27	51
Від 5 до 9 робітників	28	204
" 10 — 19 "	45	634
" 20 — 29 "	23	549
" 30 — 49 "	18	679
" 50 — 99 "	15	1060
" 100 — 499 "	9	1701
" 500 — 999 "	—	—
1000 і більше	1	1271
Разом:	166	6149

По окремих галузях промисловості робітники розподілялись так (за станом на 31 грудня 1904 р.) ³:

Галузі промисловості	Кільк. підприємств	Кільк. робітників	Кільк. робітниць	Всього	%	В середн. на підприємство
Текстильна	51	1178	1565	2743	44,61	54
Гірнична	3	1347	—	1347	21,91	449
Харчова	57	877	106	983	15,99	17
Металообробна	8	238	—	238	3,87	30
Шкіряна	13	237	—	237	3,85	18
Хімічна	15	128	65	193	3,14	13
Деревообробна	8	185	—	185	3,01	23
Керамічна	6	170	—	170	2,76	28
Паперова	1	20	2	22	0,36	22
Інші	4	31	—	31	0,50	8
Разом:	166	4411	1738	6149	100,00	662

¹ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 313.

² Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 560.

³ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 61.

Дані таблиці показують, що найбільша кількість робітників була зосереджена в текстильній промисловості. Їх нараховувалось 2743 чол., що становило 44,61% усіх робітників промисловості. У формуванні болгарського промислового пролетаріату важливе значення мав розвиток гірничо-добувної промисловості і насамперед кам'яновугільної в Перникському басейні, де в 1904 р. працювало 1271 робітник¹. Дані таблиці показують також, що найбільша кількість робітниць була зайнята в текстильній промисловості: з 2743 чол. — 1565 робітниць. Однак необхідно підкреслити, що на 1904 р. кількість робітників значно переважала число робітниць (з 6149 чол.—4411 (72%) чоловіків і 1738 (28%) жінок). В ряді важливих галузей промисловості, а саме в гірничій, металообробній, шкіряній, деревообробній, керамічній, жінок взагалі не було. Цей факт мав важливе значення для розгортання робітничого і соціалістичного руху в Болгарії. У свій час Д. Благовєстник виступав проти спроби зобразити болгарський робітничий клас як такий, що складався в основному з жінок і дітей.

В справі формування фабричного пролетаріату винятково важливе значення мав майновий стан робітників. Згідно з офіційною статистикою, майновий стан болгарських робітників у 1904 р. був такий²:

	Робітники	Робітниці	Разом	%
Не мали майна	3291	1663	4954	80,56
Мали лише хату	249	61	310	5,04
Мали хату та інше майно	725	10	735	11,95
Мали лише деяке інше майно	146	4	150	2,45
Разом:	4411	1738	6149	100,00

Наведені дані показують, що з загальної кількості 6149 промислових робітників 4954 чол. (80,56%) — пролетарі, тобто наймані фабричні робітники, без будь-яких знарядь і засобів виробництва, які, щоб не вмерти з голоду, змушені продавати свою робочу силу. Д. Благовєстник визначав кількість робітників без знарядь і засобів виробництва в 5 тис. чоловік³.

Основними промисловими центрами Болгарії на 1904 р., де концентрувалась значна маса робітників, були: Габрово (текстильна і шкіряна промисловість), Слівен (текстильна і шкіряна

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 59.

² Там же. стор. 62.

³ Димитър Благовєстник, Указ. тв., стор. 571.

промисловість), Софія, Пловдив, Варна, Русе, Перник (Димитрово), Хасково та ін.

В Габрово у 1902 р. на 13 фабриках працювало 980 робітників, в тому числі 309 чоловіків, 17 жінок і 654 підлітки¹. Майже всі вони були жителями Габрово і Габровської околиці— $\frac{2}{5}$ з міста і $\frac{3}{6}$ з сільських районів, а з сусідніх околиць—лише 31 робітник.

Другим промисловим центром вважалось місто Слівен. У 1899 р. на фабриках тут працювало близько 800 робітників, в основному жителів міста².

Важливим промисловим центром Болгарії була Софія. В залізничних майстернях і софійському депо працювало 300 чол.; у військово-артилерійському арсеналі — близько 500 чол.; на цегельних заводах — 250—300 чол.³.

В Пловдиві лише на тютюнових фабриках і складах було зайнято близько 1000 робітників; в Хасково (на одній фабриці і п'яти складах) працювало близько 756 чол.; в Дупниці (Станке Димитров) на двох фабриках і одному складі — 500—800 чол.; в 1903 р. в Русе нараховувалось 500 фабричних робітників; на бавовняній фабриці «Князь Борис» у Варні (Сталін) працювало 500—600 чол.; на килимарській фабриці товариства «Східні килими» в Панагюрищі — 300—350 чол. і на сірниковій фабриці — 230 чоловік⁴.

Збільшувалась і кількість робітників, зайнятих у гірничій промисловості. Якщо в 1898 р. в цій галузі промисловості в середньому нараховувалось 452 чол., то в 1904 р. їх було уже 1200—1500 чол., а в деякі місяці кількість гірників доходила до 1700—2000 чол.⁵.

Робітнича преса встановила, що гірничя промисловість поповнювалась найманою працею за рахунок зубожілих селян, які жили поблизу шахт, копалень і т. п.

Г. Димитров в 1905 р. про формування і склад робітників гірничої промисловості писав: «Робітничий персонал у Перницькому руднику комплектувався здебільшого з числа селян, що жили в селах недалеко від рудника... Під час відкриття рудника і кілька років після того переважна більшість робітників не були постійними. Вони працювали лише взимку, а останню частину року займалися землеробством. Заробіток, який вони одержували на руднику, був для них побічним, додатковим заробітком, а сільське господарство становило їх основне джерело існування. Загальний, повсюдний процес розорення дрібного виробництва, однак, зачіпав і ці села, і більша частина їх населення позбав-

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 63.

² Там же, стор. 65.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 66.

⁵ Там же.

лялась земельної власності або залишалась з мізерною пролетарською власністю, швидко збільшуючи масу селян, що потребували праці на руднику. В зв'язку з цим, якщо раніше для більшості перникських гірників рудник був побічним заробітком, то тепер він перетворюється у головне джерело необхідних засобів для існування. Більшість сіл коло рудника перетворилась у робітничі селища, втративши свій попередній землеробський характер... Через це кількість постійних робітників в останні роки значно зросла, а число селян, що працювали лише взимку, почало зменшуватись»¹.

Таким чином, уже на початку 90 рр. XIX ст. в Болгарії були фабрично-заводські робітники, розпорошені і не сконцентровані у великих фабричних підприємствах.

Розвиток фабрично-заводської промисловості руйнував домашню промисловість, тобто промисловість по переробці «сирових матеріалів у тому самому господарстві (селянській сім'ї), яке їх добуває»². Однак в кінці XIX ст. вона ще зберігала певні позиції і перебудовувалась на капіталістичний лад. Зайняті в домашній промисловості робітники працювали уже передусім на капіталіста, фабриканта; вони перетворювались у промисловий пролетаріат, відрізняючись від фабричних робітників тим, що працювали у себе дома в більш нестерпних умовах.

В основних центрах текстильної промисловості в 1896 р. в капіталістичному домашньому виробництві була зайнята така кількість робітників: в Габрово — 250 чол., Трявні — 100 чол., в Казанлиці — 40, Слівені — 500, в Карлово — 60 чол.³. В 1903 р. в Пазарджиці близько 100—150 домашніх робітниць ткали так звані «єврейські полотна» для єврейських торговців-мануфактуристів⁴. Капіталістичне домашнє виробництво існувало і в деяких родопських і балканських містечках, де ще продовжували працювати суконщики, килимарі тощо. Значного розвитку капіталістична домашня промисловість досягла в килимарському центрі Царіброд та селах Берковської околії — Чипровці, Влашко, Железна, Копиловці і Главановці. В зазначених селах у виробництві килимів в 90 рр. брало участь 1685 жінок і дітей; майже все виробництво було зосереджене в руках двох-трьох торговців⁵.

На жаль, ми не маємо даних, які б характеризували майновий стан робітників, зайнятих у домашньому виробництві. Але безсумнівно одне: певна частина робітників домашньої промисловості за своїм економічним станом примикала до фабричного пролетаріату.

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. I, стор. 85.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281.

³ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 69.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Отже, до 1905 р. в Болгарії склався сучасний промисловий пролетаріат. Він сформувався в основному за рахунок розорення і збідніння селянства та розорених ремісників і робітників домашнього виробництва. Для значної частини промислових робітників праця на фабриці, а також у капіталістичній домашній промисловості, була єдиним засобом існування. Але серед промислових робітників — і це характерна риса процесу формування болгарського робітничого класу — продовжувала залишатись певна частина виробників, яка все ще була зв'язана з землеробством через «цілком незначну, пролетарську власність»¹.

В ряді міст, як: Софія, Пловдив, Варна (Сталін), Габрово, Слівен, Русе, Хасково, Пернік (Димитрово), Дупниця (Станке Димитров) промисловий пролетаріат був сконцентрований на досить великих капіталістичних підприємствах, і ця обставина, як побачимо далі, дала йому можливість усвідомити свої сили і суспільну роль як могильника капіталізму.

Щождо чисельності болгарського пролетаріату, то це питання остаточно не розв'язане ні болгарською, ні радянською історіографією. Науковий співробітник інституту історії Болгарської Академії наук К. Ламбрев у згаданій роботі, спираючись на соціал-демократичну літературу того часу, визначає чисельність болгарського пролетаріату в 1904—1905 рр. в 481 872 чол.² Закруглюючи цю цифру до 500 тис. чоловік, К. Ламбрев робить висновок, що болгарський пролетаріат в 1905 р. становив $\frac{1}{8}$ частини населення Болгарії³.

На нашу думку, це перебільшення. Справа в тому, що визначаючи чисельність болгарського пролетаріату, болгарські соціал-демократи, в тому числі і Д. Благоев, у якого К. Ламбрев запозичує дані, включали до його складу всіх осіб найманої праці — працівників торгівлі і ресторанів, домашню прислугу та інші верстви населення⁴.

В дійсності ж загальна чисельність болгарського робітничого класу в 1904—1905 рр., за наведеними нами даними (див. стор. 65, 66, 71), становила: в сільському господарстві — 310 663 чол. (включаючи і робітників, що мали земельний наділ до 5 декарів за даними 1908 р.), у ремісничому виробництві—59 343 чол. і у великій (цензовій) промисловості — 6149 чол., тобто всього 376 155 чол. Інакше кажучи, болгарський пролетаріат становив 10—11 частину всього населення країни⁵, а промисловий пролетаріат фабрично-заводської промисловості (6149 чол.) ста-

¹ Георги Димитров, Съчинения, т. I, стор. 85.

² Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 73.

³ Там же.

⁴ Див., наприклад, Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, Софія, 1950, стор. 291.

⁵ В 1905 р. населення Болгарії нараховувало 4 005 455 чол. Див. Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 4.

новив лише 1,6% загальної чисельності робітничого класу (376 155 чол.).

* *

*

Тепер коротко розглянемо економічне становище болгарського пролетаріату наприкінці XIX і на початку XX століть.

Безправні і пригнічені робітники Болгарії були предметом жорстокої експлуатації з боку капіталістів і буржуазної держави. Тривалість робочого дня законодавчим порядком встановлена не була, вона визначалась самими капіталістами. Звичайним явищем був 12—14-годинний робочий день, а на прядильних фабриках у Габрово, на черепичній фабриці в Карнобаті, на багатьох фабриках і заводах Софії, Самокова, Севлієва, Котела та інших міст він дорівнював 14—16 годинам¹. На деяких фабриках Слівена, на цукровому заводі в Софії і на інших підприємствах, а також у багатьох ремісничих майстернях він доходив до 18 годин². На паровому млині Н. Міленкова в Брезнику робочий день тривав 18—20, а іноді і 22 години³. Д. Благоев відзначав, що середня тривалість робочого дня у великій промисловості на початку XX ст. становила 13 годин⁴.

Великий процент робітників становили жінки і діти. Д. Благоев наводить такі дані, які характеризують вік робітників 166 ценових підприємств (за станом на 31 грудня 1904 р.)⁵:

В і к	Робітники	Робітниці	Разом
До 12 років	22	71	93
Від 13 — 15 років	171	468	639
" 16 — 20 "	860	919	1779
" 21 — 30 "	1581	123	1704
" 31 — 40 "	959	53	1012
" 41 — 50 "	491	58	549
" 51 — 60 "	235	36	271
Понад 60 "	92	10	102
Разом:	4411	1738	6149

Отже, жінки і діти становили понад $\frac{1}{3}$ кількості робітників, зайнятих у великій промисловості. В нецензовій промисловості процент жінок і дітей був ще більший. У великих розмірах застосовувалась праця дітей 6—12 років на тютюнових підприємствах Дупниці, на ткацьких фабриках Слівена, суконній фабриці в Трявні, бавовняній фабриці у Варні, черепичній фабриці Карно-

¹ Работническото движение в България..., стор. 26, 78, 51, 76, 90, 169, 260

² Там же, стор. 57, 100—102, 235.

³ Там же, стор. 250—251.

⁴ Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 578.

⁵ Там же, стор. 563.

бата та інших підприємствах¹. У 1904 р. на Хасковських тютюнових фабриках із 796 робітників працювало 625 дітей, на текстильних фабриках Габрово з 850 робітників працювало 650 жінок і дітей². У цьому ж році на текстильних фабриках в Казанлиці і Карлово було зайнято 80% жінок і дітей³.

Експлуатація праці малолітніх дітей викликала обурення широких верств населення. 11 липня 1902 р. соціал-демократична фракція в XII звичайних зборах (Димитр Благоев, Георгі Кіркков, Георгі Васильов, Нікола Габровські та ін.) запропонувала «Законопроект про захист і покровительство жіночої і дитячої праці». Але болгарський парламент відхилив цей законопроект.

За свою виснажливу працю болгарські робітники одержували мізерну платню, причому жінки, і тим більше діти, одержували набагато менше, ніж дорослі чоловіки. Згідно з даними міністерства фінансів, в 80 рр. минулого століття денна заробітна плата промислових робітників становила від 33 стотинок до 3,33 левів; в 90 рр. капіталісти, прагнучи одержати надприбутки, починають знижувати зарплату; в 1891 р. жінки і діти одержували від 20 до 60 стотинок на день, а чоловіки — 1—1,5 лева⁴.

Зарплата робітників в 166 ценових підприємствах, де було зайнято 6149 чол., була така (за станом на 1904 р.)⁵:

Розмір денної зарплати	Кількість робітників
Від 15 до 30 стотинок	123
„ 30 „ 50 „	477
„ 50 „ 80 „	845
„ 80 стотинок до 1 лева	732
„ 1 лева до 1,50 лева	1267
„ 1,50 до 2 левів	1015
Понад 2 леви	803
Р а з о м :	5262*

Дані таблиці свідчать про те, що 2 177 робітників одержували зарплату від 15 стотинок до 1 лева; 2282 робітники одержували від 1 до 2 левів і лише 803 робітники одержували понад 2 леви. Отже, середня денна зарплата фабричного робітника становила приблизно 1,6 лева. Ще гірше оплачувались робітники домашньої промисловості, ремісничих майстерень і сільсько-господарські робітники⁶.

¹ Работническото движение в България..., стор. 298, 191, 85, 78.

² Там же, стор. 323, 416.

³ Там же, стор. 416.

⁴ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 94—95.

⁵ Димитър Благоев, Избрани произведения, т. I, София, 1950, стор. 572.

⁶ Работническото движение в България..., стор. 57, 73, 279.

* Зарплата решти робітників не обчислена.

Мізерність зарплати болгарських робітників у кінці XIX і на початку XX століть яскраво виступає при зіставленні її з середніми риночними цінами на деякі предмети першої необхідності в 1887, 1895, 1900, 1905 рр.¹

Продукти і товари	1887 р.	1895 р.	1900 р.	1905 р.
	в л е в а х			
1 кг яловичини	0,46	0,51	0,48	0,67
1 „ свинини	0,69	0,75	0,73	0,89
1 „ вершкового масла	1,38	2,00	1,70	2,01
1 л молока	0,24	0,28	0,25	0,27
1 кг сиру	1,26	1,44	1,35	1,55
Яйця (100 штук)	2,98	3,34	3,73	4,72
1 кг бобів	0,20	0,24	0,20	0,32
1 „ білого хліба	0,24	0,20	0,24	0,23
1 „ солі	0,17	0,22	0,20	0,23
1 „ цукру	0,77	0,81	0,84	1,00
1 „ гасу	0,36	0,33	0,43	0,44

Наведені дані показують, з одного боку, високі ціни на предмети першої необхідності, а з другого — їх безперервне підвищення за період з 1887 по 1905 р.; і це відбувалось у той час, коли зарплата болгарських робітників не лише не збільшувалась, а, навпаки, знижувалась.

Болгарський буржуазний економіст Г. Т. Данаїлов, виходячи з риночних цін, підрахував, що витрати одного чоловіка протягом місяця у 1905 р. в Софії становили 175 левів, в тому числі харчування — 50 левів, одяг — 25 левів, квартира — 35—40 левів, опалення і освітлення — 10 левів, інші витрати — 25 левів². Це означає, що денна зарплата робітника-одиначки повинна була становити 7 левів (при 25 робочих днях). Однак в дійсності середня денна зарплата робітника, як зазначалось вище, дорівнювала 1,6 лева. Неважко уявити собі величезне бідкування навіть малодітних робітничих сімей.

Про зубожіння болгарського робітничого класу в період, який ми розглядаємо, свідчать і дані, які наводить К. Попов про подорожчання життя і ріст середньої річної зарплати за один день. Якщо взяти середні риночні ціни на деякі предмети першої необхідності з 1891 по 1900 р. за 100, то подорожчання останніх і ріст денної заробітної плати буде такий³:

¹ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 469.

² Див. Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 103.

³ Кирил Г. Попов, Указ. тв., стор. 467.

Роки	Середні риночні ціни на 98 товарів	Середньорічна денна зарплата
1891—1900	100	100
1887	97	99
1899	96	86
1904	105	90 ¹

Отже, за дванадцятирічний період (1887—1899 рр.) риночні ціни на 98 товарів зменшилися на 1 одиницю, а середня денна зарплата знизилась на 13 одиниць; за п'ять років (1899—1904 рр.) риночні ціни збільшилися на 11 одиниць, а зарплата — лише на 4 одиниці. Абсолютне зuboжіння робітника, тобто, що він «стає просто-таки біднішим, ніж раніше»², очевидне.

І без того мізерний заробіток робітника урізався частими штрафами, обрахуваннями. В Болгарії не існувало робітничого законодавства, зокрема не було законів про штрафи, і фабриканти, користуючись цілковитим безправ'ям робітників, штрафували останніх за найменші «провини». Зібрані таким шляхом кошти поступали в кишеню фабрикантів. Розміри штрафу нерідко перевищували денну зарплату робітника. Так, на сірниковій фабриці в Костенець часто-густо робітник змушений був працювати цілий тиждень, не одержуючи зарплати через те, що вона йшла на виплату штрафу³. Часто були випадки, коли заробітна плата затримувалась протягом 1—4 і більше місяців. Близько 400 робітників-будівельників залізниці Чирпан — Нова-Загора не одержали протягом кількох місяців жодного лева. В вересні 1901 р. вони лягли на рейки перед поїздом, що наближався, надіючись таким шляхом добитись виплати заробітку⁴.

На багатьох підприємствах робітників грабували при допомозі так званої Trucksystem — системи оплати праці товарами з крамниць фабрикантів⁵. В. І. Ленін указував, що ця система — одна з форм капіталістичної кабали, одна з форм найбільш напруженої експлуатації⁶. В програмі БСДП, прийнятій III з'їздом у липні 1893 р., однією з вимог був пункт про заборону оплати праці харчами або натурою⁷.

Фабричні приміщення знаходились в антисанітарному стані; вони були тісні, вологі, недостатньо освітлені і холодні. В Дупниці було три великих фабрики, на яких працювало близько

¹ Дані стосуються лише 4 категорій робітників: чорноробів, будівельних робітників (каменярів), орачів і женців.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 387.

³ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 109.

⁴ Работническото движение в България..., стор. 278.

⁵ Там же, стор. 76, 81, 138 та ін.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 380.

⁷ Българската работническа партия (комунисти) в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. I, София, 1947, стор. 24, 57.

800 робітників, серед яких нараховувалось майже 80% жінок і дітей віком від 6 до 18 років. На одного чоловіка тут припадало лише $3\frac{1}{2}$ куб. м. повітря¹. Голова муніципальної ради м. Дупниця в акті медичного обстеження визнав, що «приміщення тютюнових фабрик м. Дупниця цілком непридатні, бо багато робітників, серед яких є і діти 6 років, стали кволі, хворобливі і недокрівні»². Або ось інший приклад. Одна з фабрик по виготовленню килимів у Панагюрищі мала такий вигляд: довжина приміщення — 14 м, ширина — 11 м, висота — $2\frac{1}{2}$ м, обсяг — близько 400 куб. м. Причому дах протікав, шибки побиті, а в стінах дірки діаметром в 10—15 см. І в такому приміщенні працювало 100—150 робітників. Сам фабрикант заявив, що «приміщення непридатне навіть для овець»³. Міський лікар у 1903 р. обстежив 39 довільно взятих підлітків цієї фабрики. Виявилось, що лише двоє були здорові, а решта хворі (переважно на легені), недокрівні і т. п.⁴.

Не кращими були житлові умови. Більша частина робітників проживала в дощатих бараках без вікон і печей. У невеликих кімнатах часто жило по 20—25 чоловік⁵. Нестерпні умови праці, погане харчування, жахливі житлові умови приводили до масових захворювань. На жаль, відсутня загальна статистика захворювань робітників, а тому наводимо лише часткові дані з цього питання. З 624 фабричних робітників Габрово, оглянутих лікарем в 1903—1904 рр., виявилось хворими 238 чол. (38,1%), тобто понад $\frac{1}{3}$ загальної кількості робітників міста (820 чол.)⁶. Більш детальну картину стану здоров'я габровських робітників дає така таблиця⁷:

Стаж роботи на підприємстві	До 1 року	Від 1—5 років	Від 5—10 років	Понад 10 років	Разом
Кількість робітників (чоловіків і жінок)	160	282	144	38	624
З них хворих	38	116	69	15	238
% хворих	23,7	38,3	47,9	39,9	38,1

Дані таблиці показують, що з збільшенням стажу роботи збільшувалась і кількість хворих робітників. Так, протягом першого року праці хворіла $\frac{1}{4}$ частина робітників, за перші п'ять років — хворіла $\frac{1}{3}$, від 5 до 10 років — хворіла майже половина робітників. Протягом чотирьох років (1900—1904 рр.) на фабриці

¹ Работническото движение в България..., стор. 288.

² Там же, стор. 299.

³ Там же, стор. 375.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 244, 391.

⁶ Журнал Ламбрев, Указ. тв., стор. 146.

⁷ Там же.

по виготовленню килимів у Панагюрищі з 150 чол. померло від туберкульозу 30 робітників¹. Не кращий був стан здоров'я робітників і в інших галузях виробництва. Так, в Пернікському руднику у 1897 р. було хворих 45% робітників, в 1907 р. — 59,4%, а в 1912 р. — 85%².

Власники підприємств нехтували елементарними правилами охорони праці, що часто викликало нещасні випадки, які приводили до інвалідності, а іноді й до смерті робітників. Багато нещасних випадків мали місце на текстильних фабриках Слівена, будівництві залізниць і будинків, шахтах³. 25 липня 1897 р. в результаті катастрофи загинуло 200 робітників на пороховій фабриці братів Іванових в Русе⁴. Під тиском робітників власті змушені були притягти до судової відповідальності фабрикантів — винуватців цієї катастрофи. Але суд над ними перетворився в комедію. Після довгих зволікань фабриканти Іванови були засуджені до 1 місяця тюремного ув'язнення з виплатою 500—1000 левів сім'ям загиблих робітників. Апеляційний суд пом'якшив і без того надзвичайно ліберальний вирок фабрикантам⁵.

Часто були також випадки биття робітників, гвалтування робітниць власниками підприємств і майстрами⁶.

Посиленню експлуатації болгарського пролетаріату сприяла наявність у країні резервної армії праці, що безперервно поповнювалась в результаті розорення селянства і ремісників. Робітники змушені були часто погоджуватись на найтяжчі умови, щоб не втратити роботу. В вересні 1899 р. вантажники Варненського порту працювали за плату всього два дні на тиждень, а решту днів — безплатно, щоб не втратити місця⁷. Армія безробітних особливо збільшувалась в роки економічних криз, зокрема в 1900 р.

Один кореспондент робітничої газети «Работник», характеризуючи становище пролетаріату м. Слівена, в грудні 1892 р. писав: «Наше місто — один з найбільш розвинених промислових центрів Болгарії... Нечувані злидні в нашому місті. Хто стверджує, що нашої країни не торкнулися огидні наслідки капіталізму, нехай приїде в Слівен і переконається в протилежному. Ринок повний робочих рук, які ждуть доброї волі фабрикантів, щоб найнятися на роботу. Жахливе видовище з'являється перед очима спостерігача, коли фабрикант від'їжджає, набравши

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 147.

² Георги Димитров, Съчинения, т. 5, стор. 23.

³ Работническото движение в България..., стор. 97, 98, 167, 179, 199, 224, 368.

⁴ Там же, стор. 104—106.

⁵ Там же, стор. 121.

⁶ Там же, стор. 59, 67, 71, 168, 362.

⁷ Там же, стор. 172—173.

необхідну кількість робочих рук. Плач і крик доноситься з на-
товпу, що залишився і приречений голодувати, не маючи можли-
вості знайти роботу. Зрозуміло, що капіталісти-фабриканти вико-
ристовують таку обстановку, щоб зменшити плату своїм робіт-
никам, яка й без того ледве задовольняє найнеобхідніші життєві
потреби. Жадоба експлуатації робочої праці настільки розвинена
у наших фабрикантів, що вони всіляко намагаються зменшити
плату і збільшити робочий день»¹.

Болгарський робітничий клас не мирився з своїм рабським
становищем. Поступово, з виникненням соціалістичного руху,
робітники усвідомлювали, що їм нічого чекати покращання свого
становища від буржуазної держави, що відстояти свої права
вони зможуть в організованій боротьбі під керівництвом своєї
пролетарської партії.

* *
* *

Початок робітничому руху в Болгарії покладали друкарі. В
1883 р. в Софії групою робітників-друкарів була створена перша
організація болгарських робітників — Болгарське друкарське
товариство, яке поставило перед собою завдання подавати
моральну і матеріальну допомогу своїм членам. В 1895—1900 рр.
товариство нараховувало від 50 до 70 чоловік². Друкованим
органом цієї першої болгарської робітничої організації була
газета «Работник».

Робітничий рух у 80 рр. минулого століття, до 1891 р., тобто
до початку соціалістичного руху в країні, перебував в стані за-
родження. За цей період зафіксовано один страйк текстильних
робітників в Слівені, п'ять страйків друкарів і один страйк теле-
графістів в Русе³. Робітничий рух носив стихійний характер в
основному до створення соціал-демократичної партії в Болгарії.

20 липня 1891 р. на вершині гори Бузлуджа в Старій Пла-
нині, недалеко від Габрова, відбувся з'їзд соціалістичних груп,
який поклав початок Болгарській соціал-демократичній партії.
Родоначальником марксистської пропаганди і марксистського
робітничого руху в Болгарії був видатний революціонер Димитрій
Миколайович Благоев (1856—1924 рр.).

Болгарська соціал-демократична партія поставила перед собою
завдання очолити робітничий рух і озброїти його марксизмом.
«Соціалістичний рух в Болгарії, — указував Д. Благоев, — має
ту особливість, що він з'явився до виникнення пролетарського
руху. Це відіграло і позитивне, і негативне значення для його
розвитку. Позитивне значення полягало в тому, що рух про-

¹ Работническото движение в България..., стор. 38—39.

² История Болгарии, т. I, М., 1954, стор. 412.

³ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 76.

летаріату з часу зародження, коли він робив ще перші кроки, попав під вплив його наукового виразу — соціалізму. Інакше кажучи, робітничий рух з самого початку злився з соціалістичним. Ця обставина мала надзвичайно важливе значення як для майбутнього робітничого руху у нас, так і для його політичної організації — соціал-демократичної партії. Передусім воно усунуло вплив буржуазії на робітничий клас»¹.

В 1892—1894 рр. під впливом партії виникають робітничі профспілки в Слівені, Софії, Тирнові, Пловдиві, Габрові, Ломі та інших містах. В 1893 р. партія провела кампанію за подачу петицій Народним зборам з вимогою здійснити програму-мінімум соціал-демократії. З ініціативи Болгарської соціал-демократичної партії в 1893 р. в Болгарії вперше відбулися першотравневі демонстрації трудящих з червоними прапорами в Софії і Пловдиві. З 1894 р. міжнародне свято пролетарської солідарності — день 1 травня — уже широко відзначалось в усіх містах країни.

Зростає і міцніє страйковий рух, який проходив під впливом Болгарської соціал-демократичної партії (з 1894 р. Болгарської робітничої соціал-демократичної партії). Якщо у 80 рр. кількість страйків, заворушень і протестів була зовсім незначною (9), то в 90 рр. їх уже нараховувалось 61, і в них взяло участь 3 328 чол.², причому це число стосується лише 24 страйків, заворушень і протестів; про решту страйків немає відомостей. Найбільше проведено страйків робітниками друкарень — 7, потім кравцями — 7, будівельними робітниками — 5 і т. д. В травні 1895 р. вибухнув страйк на залізниці Софія — Роман, який охопив понад 500 робітників; в 1896 р. на цій же залізниці страйк відновився. У ньому взяли участь понад 1000 робітників. Страйк закінчився частковим успіхом залізничників³.

Активну участь у робітничому русі брав промисловий пролетаріат, який провів 8 страйків: два страйки на тютюнових фабриках в Пловдиві (в 1894 і 1896 рр.); три страйки на деревообробних підприємствах Софії (1895 р.), Орехово і на станції Кричим (1900 р.); загальний страйк робітників текстильних фабрик в Слівені (1896 р), страйк робітників цегельного заводу товариства «Труд» в Русе (1897 р.) і один страйк гірників Перніка (1900 р.), в якому взяло участь 500 чоловік⁴.

Поряд з страйками ріс робітничого руху в 90 рр. виразився в створенні профспілок, в боротьбі за робітниче законодавство, в виникненні робітничих клубів, читалень, робітничих коопера-

¹ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 27.

² Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 78.

³ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 398.

⁴ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 78—79.

тивів тощо. В ході страйків в 90 рр. виникали профспілки — так звані «робітничі товариства». Якщо в 80 рр. було лише два товариства, то в 90 рр. їх було засновано 50¹. У 1892 р. в Слівені була створена профспілка текстильників. Важливим моментом в розвитку робітничого руху, що показав дальший розвиток класової свідомості болгарських робітників, було заснування в 1894 р. в Софії Центрального друкарського синдикату, на чолі якого став «натхненник робітничого руху в Софії»² робітник-друкар Д. Сумпуров. Синдикат нараховував близько 200 чол. і мав відділення в Пловдиві, Ямболі, Варні, Русе, Шумені, Казанлиці, Тирново³. В лютому 1895 р. в Софії була створена спілка кравців, а в квітні — спілка шевців.

Слід зазначити, що страйки 80—90 рр. за своїм характером були економічними і носили здебільшого стихійний характер. Робітники боролись за збільшення заробітної плати, зменшення робочого дня, проти поганого ставлення до них хазяїв та їх агентів, а також проти нерегулярної виплати заробітку.

БРСДП не зуміла очолити страйковий рух. «Робітничий рух, — указував Д. Благоев, — був пущений на самоплив і випадкову ініціативу окремих членів партії або робітників»⁴. Другий з'їзд БРСДП (1895 р.), який пройшов під знаком перемоги опортунізму, по суті закликав утримуватись від страйків. У рішенні II з'їзду партії говорилось: «беручи до уваги, що робітничі страйки є крайній засіб, до якого робітники змушені вдаватись для захисту своїх інтересів, з'їзд виражає побажання, щоб товариші не вдавались до страйків, якщо за собою не мають міцних організацій»⁵.

Револьюційне крило БРСДП, очолюване Д. Благоевим, вирішуючи завдання сполучення марксизму з робітничим рухом, рішуче виступило проти цього опортуністичного рішення.

Діяльність соціал-демократів жорстко переслідувалась болгарською буржуазією. За читання соціалістичної літератури, зокрема газети «Работнически вестник», за соціалістичні переконання робітників звільняли з підприємств⁶. Власники друкарень Варни і деяких інших підприємств вимагали від робітників, що поступали на роботу, зобов'язань не вступати в профспілки⁷. Статут Софійського військового арсеналу забороняв робітникам арсеналу брати участь в будь-яких зборах, засіданнях, процесіях

¹ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 79.

² Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 397.

³ Там же, стор. 397.

⁴ Там же, стор. 399.

⁵ Там же, стор. 267.

⁶ Работническото движение в България..., стор. 66, 70.

⁷ Там же, стор. 352, 353.

або демонстраціях політичного характеру¹. Адміністрація державних шахт Перніка під загрозою звільнення заборонила робітникам підписувати петиції до Народних зборів².

Але, незважаючи на всі ці перешкоди, робітничий рух у Болгарії зростав і міцнів. Разом з тим неухильно зростали свідомість і організованість болгарського пролетаріату. В 1901—1904 рр. намітилось нове піднесення робітничого руху, якому сприяло послаблення економічної і фінансової кризи, що тривала в Болгарії з 1897 по 1900 р. Діяльність Болгарської робітничої соціал-демократичної партії була важливим фактором в рості робітничого руху. «Після V (Ямбол, 1898 р.) і VI (Габрово, 1899 р.) партійних з'їздів, а особливо після VII (Слівен, 1900 р.), — указував Д. Благоев, — робітнича соціал-демократична партія більш свідомо стала спрямовувати свої зусилля до... пропаганди, агітації і організації серед робітників. Після VIII з'їзду (Плевен, 1901 р.) ця діяльність стала ще більш свідомо спрямована на це найважливіше завдання»³. Якщо в 90 рр. страйків, заворушень і протестів налічувалось 61, то в 1901—1904 рр. їх було уже 128, тобто за чотири роки збільшилось у два рази; число страйкуючих збільшилось з 3328 чол. в 90 рр. до 6222 чол. в 1901—1904 рр.⁴. При цьому треба мати на увазі, що число страйкарів дається лише по 77 страйках, а по решті — 51 — відсутні дані. В 1901—1904 рр. було створено 96 профспілок і робітничих товариств⁵.

Характерно, що в цей період посилюється рух фабрично-заводського пролетаріату. Кількість страйків промислових робітників з 8 у 90 рр. зросла до 33 в 1901—1904 рр., тобто за чотири роки збільшилась у чотири рази⁶. Д. Благоев відзначає такі найважливіші страйки⁷: загальний страйк робітників-тютюників у Пловдиві (квітень 1901 р.), загальний страйк трамвайних робітників у Софії (серпень 1901 р.), страйк робітників цукрового заводу в Софії (грудень 1901 р., 500 чол.), страйк на бавовняній фабриці у Варні (червень 1902 р., 600 чол.), страйк робітників вагоноремонтного заводу в Софії (1902 р.), страйк робітників тютюнових складів в Хасково (1902 р., 590 чол.), страйк робітників шкіряної фабрики в Русе (1902 р.), загальний страйк робітників-кравців в Пловдиві (1902 р.), страйк робітників бавовняної фабрики у Варні (1903 р.), загальний страйк робітників

¹ Работническото движение в България..., стор. 194.

² Там же, стор. 62.

³ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 400.

⁴ Кирил Ламбрев, Указ. тв., стор. 82.

⁵ Там же, стор. 82.

⁶ Там же, стор. 82.

⁷ Див. Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, стор. 401.

текстильних фабрик у Слівені (1903 р.). Більшість цих страйків носила стихійний характер. Д. Благоев указує, що мали місце й інші великі страйки, а саме: страйк портових робітників у Варні (1901 р.), залізничників лінії Софія — Своге (1901 р., 150 чол.), робітників деревообробної фабрики Кричим (1902 р.), недалеко від Пловдіва і т. д.¹

«Взагалі з 1901 по 1903 рік, — указував Д. Благоев, — робітничий рух у Болгарії систематично зростав. Цей ріст виразився, з одного боку, в створенні численних робітничих організацій, а з другого — в масових стихійних і організованих страйках. І якщо робітничий рух зростав під прямим і безпосереднім впливом робітничої соціал-демократичної партії, то в свою чергу він не міг не впливати на саму партію, на її надрям. І дійсно, робітничий рух, що посилювався, непереборний вплив його на партію, а також збільшення робітничого елементу в ній, що перетворювало її в справжню робітничу соціал-демократичну партію, — все це ще більше посилювало революційну течію в партії»².

На початку ХХ ст. робітничий прошарок в БРСДП зріс майже у два рази. Тільки за період з серпня 1901 р. по липень 1902 р. кількість робітників — членів партії збільшилась з 496 до 982 чоловік, і в партії вперше стали переважати робітники, а не ремісники і селяни, як це було раніше³. Поповнення партії робітниками сприяло зміцненню її марксистського крила на чолі з Д. Благоевим, яке виражало інтереси болгарського пролетаріату. Опортуністичне ж крило в БРСДП (Я. Сакизов, Є. Дабев), яке відбивало інтереси дрібної буржуазії, заперечувало марксистську теорію класової боротьби, закликала переглянути теорію Маркса і Енгельса, яка немов би «застаріла» в нових умовах. Опортуністи намагались розколоти робітничий клас, насадити цехівщину, ізолювати робітничий клас Болгарії від боротьби міжнародного пролетаріату.

Боротьба між революційним і опортуністичним крилом у партії закінчилась перемогою марксистів. Після очищення БРСДП від опортуністичних елементів в 1903 р. назва партії була уточнена: вона стала називатися Болгарською робітничою соціал-демократичною партією (тесних соціалістів). До 1903 р. страйковий рух розвивався, як було зазначено вище, в значній мірі стихійно. З розгромом опортуністів в історії болгарського робітничого руху починається новий період. Він характеризувався все більшим зближенням тесняків з робітничим рухом.

¹ Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стор. 401.

² Там же, стор. 401—402.

³ История Болгарии, т. I, М., 1954, стор. 454.

На початку ХХ ст. серед організаторів і керівників болгарського пролетаріату висувається Георгій Михайлович Димитров. Своєю принципіальністю, невтомною енергією і безмежною відданістю справі робітничого класу він завоював незабаром авторитет і загальне визнання. З ініціативи Г. Димитрова 4 серпня 1904 р. в Пловдиві була заснована загальноробітнича синдикальна спілка (ЗРСС), яка об'єднала 69 профспілок країни, що нараховували 2 400 членів¹. Діяльність ЗРСС спрямовувалась революційною марксистською партією в Болгарії — Болгарською робітничою соціал-демократичною партією (тесних соціалістів). Очолював її секретар ЦК партії тесних соціалістів Г. Кіркков. Фактичним керівником ЗРСС незабаром став Г. Димитров.

Посилення робітничого руху в країні і зростаючий вплив тесних соціалістів змусив болгарську буржуазію піти на деякі поступки. Під тиском робітничого класу була припинена чинність реакційного закону про ремісничі і цехові організації (так званого еснафського закону від 1903 р.), який фактично відроджував середньовічні цехові організації, узаконював експлуатацію власниками майстерень бідніших верств ремісництва, жорстоку експлуатацію дитячої праці. Був прийнятий ряд законів, які регулювали взаємовідносини між підприємцями і робітниками. Зокрема, в січні 1905 р. уряд стамбулівців видав закон про жіночу і дитячу працю — перший робітничий закон в Болгарії; хоч він істотно відрізнявся від проекту тесняків, що був внесений у липні 1902 р. в Народні збори, але все ж до певної міри охороняв працю жінок і дітей, а тому тесні соціалісти наполегливо боролись за послідовне проведення його в життя. В 1906—1907 рр. були прийняті закони про допомогу державним службовцям на випадок інвалідності і про створення інспекції праці.

Болгарська буржуазія намагалася перешкодити проникненню ідей марксизму в маси шляхом створення поліцейських робітничих організацій, а також так званих «незалежних», «надкласових» профспілок і т. п. Але демагогічні маневри буржуазії зазнали цілковитого краху. Переважна більшість болгарського робітничого класу стала під прапор партії тесних соціалістів.

* *
*

Підведемо короткі підсумки. Період від звільнення до початку ХХ ст. (1878—1904 рр.) є часом утвердження капіталістичного способу виробництва в Болгарії, формування нових класів болгарського суспільства — робітничого класу і класу капіталістів. Процес створення болгарського пролетаріату відбувався за

¹ К. Ламбрев, Указ. тв., стор. 85.

рахунок розорення усіх форм дрібного товарного виробництва, за рахунок пролетаризації селянства і ремісників і залучення сімей робітників — жінок і дітей. В кінці XIX і на початку XX ст. болгарський пролетаріат був в основній своїй масі напівремісничим і сільськогосподарським.

Незважаючи на певні успіхи в розвитку фабрично-заводської промисловості, Болгарія продовжувала залишатися аграрною, капіталістично слабо розвиненою країною, залежною від іноземних імперіалістичних держав. Капіталізм у Болгарії розвивався в умовах нещадної експлуатації трудящих.

Робітничий рух в кінці XIX і на початку XX ст. виразився у створенні численних робітничих організацій і в масових організованих і неорганізованих страйках. Страйкова боротьба 80—90 рр. носила здебільшого економічний характер; робітники боролись за збільшення заробітної плати, зменшення робочого дня, проти грубого ставлення до них господарів та їх агентів, а також проти нерегулярної виплати заробітку. З створенням БСДП, під впливом її революційного крила, очолюваного Д. Благоєвим, болгарський робітничий рух, незважаючи на жорстокі переслідування реакційних буржуазних урядів, зростав і міцнів. Ідейний розгром опортуністів і оформлення Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тесних соціалістів) в 1903 р. сприяли вирішенню історичного завдання — поєднанню марксизму з болгарським робітничим рухом.

В. І. ОМЕЛЬЧЕНКО,

кандидат філологічних наук

М. О. НЕКРАСОВ — ПОПУЛЯРИЗАТОР І КРИТИК ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Величезна роль в розвитку української літератури демократичного напрямку в 40—60-х роках і в дальшому її піднесенні належить великим російським революційним демократам — Белінському, Чернишевському, Добролюбову, Некрасову, Герцену. Великий російський народ, який стояв у авангарді боротьби всіх народів Росії проти царизму, проти феодально-кріпосницького ладу, в особі своїх кращих синів — революційних демократів — подавав руку допомоги братнім народам, обстоюючи їх соціальні і національні права. Російські революційні демократи, вимагаючи політичної свободи для українського народу, рішуче відстоювали його права на розвиток національної культури. Герцен вимагав розв'язати руки українському народові, дати йому свободу для розвитку національної мови і культури, свободу єднання з братнім російським народом.

Чернишевський висловив геніальне передбачення такого розвитку української мови, коли нею будуть написані «вчені трактати» з різних галузей науки.

Гостро виступаючи проти шовіністичної політики царизму — політики гноблення неруських народів, з одного боку, і проти ідеології місцевого буржуазного націоналізму, ідеології національної замкненості і «відрубності», з другого, — Чернишевський і Добролюбов показували спільність інтересів українського і російського народів у їх боротьбі проти спільного ворога — самодержавства і поміщиків.

До славної когорти революційно-демократичної інтелігенції Росії належав і великий український народний поет Т. Г. Шевченко, який всю свою багатогранну діяльність, спрямовану на боротьбу за свободу і щастя трудового народу, поєднував з діяльністю великих синів російського народу.

Російські революційні демократи 40—60-х рр. відіграли вирішальну роль в поглибленні і поширенні революційної ідеології, літературно-естетичних поглядів Шевченка, в найвищому творчому піднесенні поета. В творчості Шевченка знайшли яскраве втілення принципи матеріалістичної естетики і революційні ідеали Белінського і Герцена, Чернишевського і Добролюбова.

Оцінки Шевченком в його щоденнику найвизначніших явищ у тогочасній літературі, його відзиви про творчість Пушкіна, Гоголя, Салтиков-Шедріна, Островського свідчать як про прямий, безпосередній вплив на нього літературно-естетичних ідей російських революційних демократів — Белінського, Чернишевського і Добролюбова, — так і про глибокий органічний зв'язок поета з російською революційною думкою.

В колі російських демократів Шевченко розгортає активну політичну і громадську діяльність. Разом з ними поет невтомно і послідовно бореться проти самодержавства, лібералізму, українського буржуазного націоналізму, за дружбу і єднання братніх народів, за їх визволення.

Російські революційні демократи були глибокими знавцями, критиками, популяризаторами творчості Шевченка. Чернишевський і Добролюбов показали, що поява в українській літературі сильних талантів, зокрема такого таланту, як Шевченко, знаменує розквіт української культури і її велике майбутнє. Викриваючи «вузький патріотизм», хуторянську обмеженість — ідеологію українського буржуазного націоналізму, вони орієнтували розвиток української літератури на передову російську літературу та на Шевченка. Популяризуючи творчість поета, Чернишевський і Добролюбов розглядали її як важливий засіб ідейного виховання революційних борців проти самодержавно-кріпосницького ладу, як важливий вклад у загальноросійський революційний рух, у справу боротьби за визволення всіх народів царської Росії від пут соціального і національного гніту.

Російські революційні демократи у своїх виступах про творчість Шевченка взяли під захист дорогоцінну спадщину поета, викрили і розвінчали намагання монархічно-реакційної і буржуазно-ліберальної націоналістичної критики фальсифікувати, витратити революційну суть поезії великого Кобзаря, намагання пристосувати її до класово-ідеологічних цілей царизму і буржуазії. У знаменитій рецензії на «Кобзар» Добролюбов, характеризуючи народність Шевченка, вказував, що джерелами її був кровний зв'язок поета з народними масами та з народно-поетичною творчістю, в якій відбилися думи і прагнення народу. В плані добролюбовської оцінки народності творчості Шевченка про українського поета відгукнувся поет-демократ М. І. Михайлов, перекладач творів Шевченка на російську мову. Велич і справжню народність Шевченка показав у своїй статті про перший номер «Основи» («Новые периодические издания») М. Г. Чернишевський.

Викриваючи спроби реакційної і ліберальної критики показати народність Шевченка як вияв християнської моралі, покори і примирення з дійсністю, російська демократична критика розкрила справжній характер народності Шевченка. Вона показала, що основними рисами її є глибокий революційний демократизм

та ідеали дружби і братерства народів, які поет підносив у своїх творах.

Величезна роль у справі популяризації і захисту творчості Шевченка від фальсифікаторів належить великому російському поетові-демократу М. О. Некрасову, соратникові Чернишевського і Добролюбова.

Шевченка і Некрасова теплою братерською дружбою єднала спільність їх демократичних ідеалів і революційних мотивів поезії, їх спільна участь в роботі гуртка «Современника».

Негативний відзив Шевченка в його «Журналі» (від 11 квітня 1858 р.) про поезію Некрасова очевидно стосується ранніх творів російського поета — збірки «Мечты и звуки» та ін., що зазнали суворой критики Белінського. Шевченко ще не був тоді, напевне, знайомий з тими творами Некрасова, якими він визначився як великий народний поет. Тому необгрунтований відзив Шевченка про поезію Некрасова не може кинути тіні на братерські стосунки, на дружбу двох великих поетів.

Повернувшись із заслання, Шевченко зустрічається з Некрасовим в редакції «Современника», на численних літературних вечорах, організованих з ініціативи Літературного фонду. На цих вечорах вони зустрічаються в колі літераторів; виступають з читанням своїх віршів.

Л. Ф. Пантелеев, людина близька до «Современника» і до революційних демократів, відвідуючи ці вечори, в своїх спогадах пізніше писав:

«На перших читаннях були присутні всі корифеї тодішньої літератури: Тургенев, Гончаров, Писемський, Достоевський, Острівський, Некрасов, Шевченко, Майков, Полонський»¹.

Безпосередні дружні стосунки Некрасова і Шевченка, їх взаємна повага поглиблювались в процесі спільної революційної і культурної діяльності.

Глибокі симпатії і співчуття до українського поета завжди виливалися у Некрасова в щирі братерську увагу, в дійове сприяння.

Один з редакторів «Современника», Некрасов, відвів велике місце на сторінках журналу для висвітлення справи викупу родичів Шевченка з кріпацтва, яку проводило «Общество для пособия нуждающимся литераторам». В серпневому номері журналу за 1860 рік наводиться лист комітету «Общества» з проханням до поміщика Фліорковського відпустити на волю братів та сестру Шевченка, і два листи — відповіді поміщика. Відповідаючи, поміщик-кріпосник висловив готовність відпустити на

¹ Л. Ф. Пантелеев, «Из воспоминаний прошлого», С.-Петербург, 1905, стор. 146.

волю родичів Шевченка, але без права викупу землі, тобто пообіцяв лише формальне право на свободу. Родичі Шевченка, яких, як відомо, у їх законних вимогах, підтримував поет, відмовилися від такої «свободи», запропонованої кріпосником. «Современник», виступаючи за повне і фактичне визволення селянства від кріпосного рабства, до кінця схвалив позицію родичів поета і самого Шевченка:

«Непогодження родини Шевченка використати пропонувану їй свободу — дуже природне. Що за свобода без права викупу садиби і полів...»¹.

Лише за кілька місяців до смерті поета його родичі були звільнені від кріпацтва.

Всі свої симпатії і співчуття до українського поета Некрасов прекрасно передав у своєму вірші «На смерть Шевченко»:

Не предавайтесь особой унылости:
Случай предвиденный, чуть не желательный.
Так погибает по божией милости
Русской земли человек замечательный
С давнего времени: молодость трудная,
Полная страсти, надежд, увлечения,
Смелые речи, борьба безрассудная,
Вслед за тем долгие дни заточения.
Все он изведаль: тюрьму петербургскую,
Справки, доносы, жандармов любезности,
Все — и раздольную степь Оренбургскую,
И ее крепость... В нужде, в неизвестности
Там, оскорбляемый каждым невеждою,
Жил он солдатом с солдатами жалкими,
Мог умереть он, конечно, под палками,
Может, и жил-то он этой надеждою.
Но, сократить не желая страдания,
Поберегло его в годы изгнания
Русских людей провиденье игривое.
Кончилось время его несчастливое,
Все, чего с юности ранней не видывал,
Милое сердцу, ему улыбалось.
Тут ему бог позавидовал:
Жизнь оборвалась².

Підготовка перекладів творів Шевченка і публікація їх у «Современнике», виступи журналу, які прямо чи посередньо стосувались українського поета, нерозривно пов'язані з ім'ям Некрасова.

Російський поет мав великий вплив на другого редактора журналу І. Панаєва. Зрозуміло, що відзиви Панаєва в його «Заметках нового поета» про Шевченка містять оцінки українського поета самим Некрасовим.

¹ «Современник», 1860, № 8, стор. 322.

² Н. А. Некрасов, Сочинения, ГИХЛ, М., 1950, стор. 109.

В період, коли твори Шевченка знаходились під цензурною забороною, «Современник» публікував вірші поета і писав про нього, не називаючи його імені. Так, в 10 номері журналу за 1858 р. був надрукований вірш Шевченка «Минають дні, минають ночі» за одним лише підписом перекладача О. Плещеева. Вірші Шевченка в перекладі Плещеева згадуються в «Заметках нового поета» в березневому номері журналу за 1859 р. Не називаючи автора поезій, вміщених у «Московском вестнике» за 1859 рік, Панаєв писав:

«У четвертому і в п'ятому номерах — два вірші, прекрасно перекладені з малоруської мови Плещеевим»¹.

Це були вірші «Сон» («На панщині пшеницю жала») та «Утоптала стежечку через яр».

Коли царська цензура зняла забороону з творів Шевченка, Некрасов і Панаєв почали регулярно друкувати твори поета, вміщувати статті і рецензії на них.

У березневому номері журналу за 1860 р. Некрасов, вмістивши рецензію Добролюбова на «Кобзар», додав до неї вірш «Тополя», в перекладі на російську мову М. Гербеля, з такою приміткою:

«Бажаючи, щоб читачі могли познайомитися з якою-небудь із п'єс Шевченка в цілому її вигляді і при тому прочитати її цілком вільно, не затрудняючись ні в одному слові, ми наводимо тут п'єсу Шевченка «Тополя» в російському перекладі, зробленому для «Современника» Гербелем»².

В рецензію на альманах «Хата», надрукованій у «Современнике», було введено лише уривки з деяких творів Шевченка на українській мові. Хоч рецензент підібрав найбільш доступні для російського читача віршовані уривки, а в примітці, зробленій, напевне, Некрасовим, було дано навіть пояснення українського правопису окремих слів, — все ж через мовні утруднення і уривчастість текстів російський читач не міг повністю зрозуміти глибину змісту Шевченкової поезії, відчути красу її художньої форми. Некрасов врахував це у своїй дальшій роботі по популяризації Шевченка серед російського народу. Трохи пізніше, одержавши від Гербеля переклад «Тополі», він надрукував його, не самостійно, а включив у текст добролюбовської рецензії на «Кобзар» з приміткою, яку ми щойно процитували.

Виключення перекладу вірша в «цілому вигляді» відіграло позитивну роль в тому розумінні, що наведений твір конкретизував, доповнював і підсилював думки і положення, висунуті Добролюбовим в його рецензії.

Гербель, з яким Некрасов протягом 40 років знайомства іноді тісно співробітничав (хоч характер цього співробітництва не ви-

¹ «Современник», 1859, № 3, стор. 204.

² «Литературное наследство», Н. А. Некрасов, т. II, 1949, стор. 197.

ходив за рамки чисто ділові), був далекий від цілей і завдань революційної демократії. Він не розумів важливості вміщення його перекладу в рецензії Добролюбова, як не розумів справжньої суті Шевченкової поезії. Ображений і обурений, Гербель в листі до Некрасова висловлював свій протест з приводу того, що його переклад послужив, мовляв, «баластом для журнальної бібліографії»¹.

Некрасов у листі до Гербеля від 31/III 1860 р. гостро і справедливо відповів йому:

«Я завжди думав і донині думаю, що право розпоряджатися розміщенням матеріалів в журналі належить редакції. Від місця, де надрукована п'еса, достоїнство її ні постраждати, ні піднятися не може... Як би там не було, шкодую, що Ви заздалегідь не заявили мені, що маєте до цього свої вимоги. Така заява звільнила б нас від непорозумінь, а отже і від нинішньої переписки»².

Непорозуміння між Некрасовим і Гербелем і та позиція, яку при цьому займав редактор «Современника», є свідченням революційно-демократичної принципіальності Некрасова в його підході до творчості Шевченка, свідченням всебічної підтримки і схвалення ним характеристики творчості українського поета Добролюбовим. Більше того: ставлячи твори Шевченка поруч з публіцистичними статтями Добролюбова, Некрасов тим самим підкреслював спільність революційних позицій, єдність політичних думок і поглядів обох революційних демократів.

Високу оцінку Шевченка як справді народного поета, дану Добролюбовим і Михайловим, а пізніше, в 1861 р., доповнену і узагальнену Чернишевським, Некрасов підтверджував публікацією саме тих творів поета, які вони найвище підносили і в яких найповніше виразилась народність, революційний демократизм Шевченка.

Так, слідом за рецензією Добролюбова, в квітневому номері журналу за 1860 рік, Некрасов умістив переклад поеми «Наймичка», зроблений О. Плещеевим під назвою «Работница». Повний переклад поеми «Гайдамаки», який ми розглянемо нижче, зайняв значне місце на перших сторінках травневого номера журналу за 1861 р.

Згодом Некрасов знову налагодив ділові стосунки з Гербелем. В інтересах широкої популяризації Шевченка він заохочував і сприяв перекладачеві в справі видання «Кобзаря» російською мовою. В цьому заході Некрасова діяльно підтримували революційні демократи, поети М. Михайлов і М. Курочкін. Своїми поновленими перекладами вони взяли безпосередню участь у виданні творів Шевченка.

¹ «Литературное наследство», Н. А. Некрасов, т. II, 1949, стор. 197.

² Там же, стор. 196—197.

«Современник» широко рекламував наступне видання «Кобзаря» в перекладі на російську мову:

«Незабаром надрукується і вийде в світ: «Кобзар» Тараса Шевченка в перекладі російських поетів, виданий під редакцією М. В. Гербеля. Сюди, крім повного перекладу «Кобзаря», ввійдуть переклади деяких віршів Шевченка, які були надруковані в різних періодичних виданнях, але не ввійшли в останні вибрані його твори. За винятком восьми віршів, усі переклади зроблені **наново** і з'являються в пропонованому виданні **вперше**. В кінці буде вміщено: одну поему, дві повісті, 9 балад і 12 дрібних віршів у перекладах М. В. Берга, М. В. Гербеля, В. В. Крестовського, В. С. Курочкина, Л. А. Мея, М. І. Михайлова і О. М. Плещеева»¹.

Про вихід «Кобзаря» в світ журнал повідомляв:

«Вийшов «Кобзар» Тараса Шевченка в перекладі російських поетів, виданий Гербелем»².

Таким чином, з ініціативи російських революціонерів-демократів, у 1860 р. з'явився перший «Кобзар» Шевченка російською мовою, що відіграв значну роль у поширенні і популяризації творів українського поета в Росії.

Не вдаючись до конкретної оцінки перекладів, обмежимося вказівкою на те, що кращими з них, на нашу думку, є переклади Михайлова, Плещеева, Курочкина. Слабкі, не завжди відповідні, а іноді суперечливі духові оригіналу переклади Мея, Гербеля. В. С. Курочкін у своїх «Весенних литературных шалостях» писав про подібні переклади творів Шевченка, «зроблені по відомому рецепту перестановки слів і заміни влучних малоруських висловів і зворотів невиразними і м'якими російськими»³. Невисокої думки про переклади Гербеля був Некрасов, як про це він засвідчив у листі до Тургенева від 25/XI 1856 р.⁴

Один з найбільш революційних творів Шевченка, поема «Гайдамаки», була подана в уривках в перекладі Л. Мея. До того ж перекладач спотворив ряд важливих віршів, притупив їх гостроту. В такому вигляді поема не могла донести до читача ідейного задуму автора.

Некрасова, який добре знав і розумів революційний характер «Гайдамаків», не міг задовольнити переклад уривків поеми Л. Меєм. І він став готувати новий і повний її переклад. Для здійснення свого задуму редактор «Современника» запросив П. О. Гайдебурова, тоді ще студента Петербурзького університету, що належав до прогресивної молоді свого часу.

¹ «Современник», 1860, № 8, стор. 146. (Підкреслення редакції).

² «Современник», 1860, № 12, стор. 136.

³ В. Курочкін, Собрание стихотворений, М. — Л., 1934, стор. 142.

⁴ Н. А. Некрасов, ПСС, т. V, стор. 266.

Пошану і любов російського поета до Шевченка Гайдебуров відчув і зрозумів уже тоді, коли під керівництвом Некрасова готував переклад «Гайдамаків». Пізніше, в 1875 р., в зв'язку з роковинами смерті українського Кобзаря, він писав Миколі Олексійовичу:

«...Якщо Ви будете мати завтра вільний час від 2 до 4 годин, чи не хочете скористуватися випадком подивитися і послухати малоруського співця-бандуриста Вересая — цього уламка української старовини, привезеного сюди цими днями. Завтра панахида по Шевченку...»¹.

Поема «Гайдамаки» в перекладі Гайдебурова була надрукована в 5-му номері «Современника» за 1861 р. Факт виступу журналу з революційною поемою Шевченка Євгенєв-Максимов пов'язує з реформою Олександра II. Дослідник вважає, що опублікування поеми в період піднесення революційного руху селянства в Росії, незадоволеного реформою, було відгуком на цей рух і своєрідним заклик до селянської революції².

Приєднуючись і цілком підтримуючи цю думку, ми, однак, не можемо погодитися з твердженням дослідника про те, що редакція журналу нібито нарочито обійшла мовчанням революційні події в селі Бездні, Казанської губернії, і в с. Кандіївці, Пензенської губернії, вказавши на них лише надрукуванням поеми. Це твердження ми вважаємо однобічним. Воно спростовується тим фактом, що саме про згадані вище події редакція журналу прекрасно розповідає у 8-му номері журналу за той же 1861 р.³

Для поширення революційних ідей і підтримки революційного руху «Современник» використовував всі підцензурні засоби і можливості. Одним із таких засобів для пропаганди селянської революції і була поема «Гайдамаки».

Для підкреслення революційного змісту поеми послужили і численні примітки-коментарі, і особливий переклад назв окремих розділів.

Уже в першій, початковій примітці перекладача сказано, що «при перекладі було звернено увагу перш за все на правильну передачу думки автора і взагалі характеру оригіналу»⁴.

Визнаючи як недолік перекладу «деякі неправильності вірша», автор примітки протиставляє даний переклад попереднім (маються на увазі уривки з перекладу Л. Мея), в яких на першому плані була «зовнішня» сторона — обробка вірша.

Те, як перекладач зумів передати думку автора і характер оригіналу, яскраво показують приклади.

¹ «Литературное наследство», Н. А. Некрасов, т. II, 1949, стор. 191.

² В. Євгенєв-Максимов, «Современник» при Чернышевском и Добролюбом, ГИХЛ, Л., 1936, стор. 483.

³ «Современник», 1861 р., № 8, стор. 245—246.

⁴ «Современник», 1861 р., № 5, стор. 43.

В оригіналі:

Довго, довго кров степами
Текла, червоніла.
**І день і ніч — гвалт, гармати:
Земля стогне, гнётся¹.**

У Мея:

Долго, долго кровь степами
Лилась и алела.
**День и ночь под тем погромом
Стонет степь и гнётся².**

У Гайдебурова:

Долго, долго кровь степами
Морем разливалась.
**День и ночь палят из пушек,
Земля стонет, гнётся³.**

Звертаючи увагу на переклади підкреслених нами рядків, бачимо, що і перший, і другий варіант не цілком точно передають характер оригіналу. Але, якщо Мей викривлено зображує саму суть повстання гайдамаків, називаючи їх дії «погромом», то переклад Гайдебурова, незважаючи на неточність передачі словесно-образної структури, своїм змістом відповідає оригіналові.

Наведемо ще приклад.

В оригіналі:

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали,
Що мусим робити?
**Нема правди, не виросла:
Кривда повиває⁴.**

У Мея:

Так в Украине гайдамаки
Засевали жито,
Только жать-то — не пришлось;
Градом, зная, побито...
**Правда сгинула в подростках,
Кривда повивала⁵.**

У Гайдебурова:

Гайдамаки на Украине
Жито засевали;
Да пожать не удалось им —
Все чужие сжали.
**Нет правды, не выросла,
Кривде лучше стало⁶.**

¹ Т. Шевченко, «Кобзар», К., 1950, стор. 86. (Підкреслення тут і далі наше. — В. О.).

² «Кобзарь» Т. Шевченко в переводе русских поэтов», 1860, стор. 148.

³ «Современник», 1861, № 5, стор. 71.

⁴ Т. Шевченко, «Кобзар», К., 1950, стор. 115.

⁵ «Кобзарь» Т. Шевченко в переводе русских поэтов», 1860, стор. 170.

⁶ «Современник», 1861, № 5, стор. 69.

Картина — подібна до попередньої. Останні два вірші в перекладі Гайдебурова близькі по думці до рядків Шевченка. Мей же фальсифікує ідейний напрям віршів поета: якщо про кривду, яка повиває правду, в оригіналі сказано в теперішньому часі, то перекладач говорить про це в минулому часі («кривда повивала»).

В примітках до поеми, в перекладах назв розділів, як ми вже сказали, також дано прозорі натяки на революційність Шевченкового твору.

Розділ поеми «Червоний бенкет» в перекладі названо «Кровавий пир». Термін «кровавий» точніше виражає збройну боротьбу народу проти поневолювачів.

Слово «Гупалівщина», яким названо інший розділ, автор приміток коментує так: «від слова «гупать, бити, стукати»¹. Говорячи про Коліївщину, перекладач пояснює: «Від місця, знаменитого бунтом. Вираз, подібний до російського «пугачёвщина»².

Наголошення на революційному змісті поеми, на її народності підсилюється віршем — посвятою Шевченкові, — який написаний в стилі Некрасова і передує текстові перекладу. В посвяті, зокрема, вказується, що пером народного співця водило прагнення до вільного життя, що в цьому розумінні в його творах звучить «струна народна»³.

Ми не маємо конкретних даних для ствердження, кому належать коментарі і своєрідні переклади назв розділів поеми — перекладачеві чи редакції. Але категорична заява Некрасова в його листі до Гербеля про право редакції розпоряджатися матеріалом і той факт, що поема «Гайдамаки» з'явилася, так би мовити, в підкреслено революційному вигляді, дають нам повну підставу стверджувати, що всю роботу перекладача нехитро скеровувала тверда і впевнена рука Некрасова при цілковитій підтримці Чернишевського і Добролюбова.

Прагнення редакції «Современника», і насамперед Некрасова, звернути увагу при перекладі «Гайдамаків» на правильну передачу думки автора і взагалі характеру оригіналу, загострення революційного спрямування поеми нерозривно зв'язані з боротьбою російських революційних демократів проти різноманітних намагань фальсифікаторів, і особливо українських буржуазних націоналістів, вихолостити революційну суть одного з найвидатніших творів Шевченка, заперечити його глибоку народність. Відомо, що українські буржуазні націоналісти, і насамперед Куліш, своїми «правками» і «поправками» поеми намагалися спотворити ряд важливих її місць, щоб тим самим применшити її революційне значення, її роль у піднесенні революційної свідомості народних мас. Тому боротьбу Некрасова за збереження і

¹ «Современник», 1861, № 5, стор. 78.

² Там же, стор. 102.

³ Там же, стор. 44.

відтворення в перекладі правильного революційного «характеру оригіналу», за правильне розуміння народності поеми важко переоцінити.

Подібно до своїх друзів — великих російських критиків, головне джерело народності Шевченка Некрасов вбачав у кровному, органічному зв'язку поета з народом, з покріпаченим селянством.

У некролозі на смерть Шевченка¹ редакція «Современника» розповіла про тернистий життєвий шлях поета революціонера-демократа, що, народившись кріпаком, з дитинства зазнав багато принижень, поневірянь, пройнявся глибоким співчуттям до гіркої долі покріпаченого селянства і жагучою ненавистю до всіх і всіляких пригноблювачів-експлуататорів. Зупиняючись на листі-автобіографії Шевченка до редакції «Народного чтения», — автор некролога підкреслює те місце, де поет висловлює усвідомлення всього пережитого:

«Воно тільки тепер приводить мене в жах і здається мені якимсь диким і незв'язним сном. Напевно, багато дехто з російського народу подивиться колись по-моєму на своє минуле»².

Навівши слова поета про те, що його брати і сестра залишилися покріпаченими, «Современник» вказує, що поет до кінця своїх днів носив муку і біль від пережитого ним рабства. Страждання за пригночений рідний народ вилилися з його чулого серця в думи, які «стали на папері сумними рядами»³. Посилаючи свої думки на Україну, поет знав, що в середовищі селян-кріпаків, з якими він жив одним підневільним життям, одними прагненнями до визволення, вони, його думи, знайдуть сердечний відгук, знайдуть «щире серце і слово ласкаве»⁴.

Саме так розуміла редакція «Современника» думи Шевченка. Тому некролог, в якому поета названо народним, відкривається віршем «Думи мої».

Саме так розумів Шевченка Некрасов. Тому вірш поета «Думи мої» він вважав заспівом, вступом до всієї його творчості.

На судовому процесі між видавцями «Кобзаря» Лисенковим і Кожанчиковим в 1867 р. Некрасов, виступаючи як експерт, так охарактеризував цей твір:

«Обидва видання, про які йде мова, відкриваються п'есою «Думи мої, думи». Думи (про батьківщину) мучать автора, він не міг ні приспати їх, ні виплакати; він їх любить, пестить і виливає на папері в надії, що знайдеться і ще хоч одне серце, яке заплаче над ними так, як плакав

¹ «Современник», 1861, № 3.

² Там же, стор. 155. (Підкреслення редакції «Современника»).

³ Т. Шевченко, «Кобзар», К., 1950, стор. 43.

⁴ Там же, стор. 46.

поет. В цій відрадній надії поет, залишаючись сам гинути на чужині, висилає свої думи на Україну, де вони знайдуть правду, знайдуть вірне серце і, можливо, наживуть славу їх автору. Такий зміст цього вірша, який є, очевидно, родом вступу до всієї діяльності поета і містить в собі вказівку, як сам автор дивився на свої твори і для чого писав їх. Цей вступний вірш необхідний при кожному виданні Шевченка, тому що без нього читач був би позбавлений достатніх даних для розуміння їх автора, як і його творів».

Фальсифікуючи твори Шевченка, викривляючи їх єдиний революційний внутрішній зміст, царські цензори, різні видавці, українські буржуазні націоналісти і за життя і після смерті поета розривали його твори на частини. Так, український буржуазний націоналіст Ф. Вовк разом з царським цензором Пузиревським в 1875 р. з метою розірвати внутрішню єдність всієї поезії Шевченка розбили «Кобзар» на дві частини — «на «цензурну» і «нецензурну».

На згаданому процесі Некрасов з усією принципіальністю революціонера-демократа боровся проти знущання з пам'яті поета, проти паплюження його творчості, пояснював і захищав її народність. При цьому він зазначав:

«Саме завданням його (Шевченка — В. О.) поезії було зображення народного життя рідної йому України, і в цьому розумінні всі твори споріднені, пояснюючи, доповнюючи один одного і представляючи в цілому».

Для конкретизації своєї думки Некрасов наводить, як приклад, «Утоплена» і «Наймичку». Якщо в першому творі виступає мати, яка втопила свою дочку з заздрощів до її краси, то в другому, в «Наймичці», мати є ідеалом материнської любові. Зрозуміло, — говорить Некрасов, — що якби з'явилось видання Шевченкових творів з пропуском одного з творів, то читач не міг би зрозуміти справжніх поглядів поета «на одну із самих характерних сторін народного життя».

Таким чином, своєю оцінкою поеми «Наймичка» Некрасов повністю приєднується до Добролюбова, підкреслюючи її глибоку народність.

Виступаючи проти буржуазно-націоналістичних тлумачень народності в мистецтві, захищаючи революційно-демократичні принципи народності і реалізму, за які боровся Шевченко-художник, «Современник» в 1863 році виступив із статтею «По поводу «Живописной Украины»¹.

Задум видання «Живописной Украины» належав Шевченкові. Про це він повідомляв Бодянському в листі від 15/III 1854 р.

¹ «Современник», 1863, № 1—2.

Видання мало складатися з 3-х серій: 1) «Види чи то по красі своїй, чи по історії прикметні»; 2) «теперішній людський бит»; 3) «історія (як народ колись жив і що виробляв)».

З цього видно, що об'єктами «Живописной України», за задумом Шевченка, мали бути найхарактерніші історичні та сучасні сторони суспільного життя і побуту українського народу.

Видавець «Живописной України» Л. Жемчужников не спромігся підняти традиції художника-реаліста; не знаючи справжнього життя українського народу, він обмежився відтворенням зовнішніх його сторін. «Живописная Украина» Жемчужникова не давала повного уявлення ні про соціальне становище, ні про національні риси характеру українського народу.

Критикуючи споглядальність і поверховість Жемчужникова в його розумінні народності, а відтак — в його етнографічних дослідженнях і в художницькій роботі, «Современник» писав:

«Час нам перестати говорити похвальні речі мальовничій природі України, захоплюватись пастушками, отарою овець, чумацькою шапкою, якою-небудь наміткою або головним убором — у відриві від географічних умов і історичної долі народу... В наш час... є необхідна потреба близького і корінного ознайомлення з історією, внутрішнім і зовнішнім побутом Південної Русі нарівні з іншими близькими нам народностями»¹.

В боротьбі за етнографічну науку як «науку про народ»², за реалістичні традиції Шевченка як художника «Современник» завдавав удару по виступах «Основи» з питань етнографії, в яких підносились формалістично-естетські теорії в мистецтві і буржуазно-націоналістична інтерпретація народності Шевченка.

В справі перекладів і друкування творів Шевченка, в публікації рецензій і статей про нього, у власних оцінках українського поета Некрасов був одним з провідних популяризаторів Шевченка, його другом і гарячим прихильником його творчості. Аналізуючи зміст виступів «Современника», зокрема виступ з некрологом про Шевченка, не можна не побачити їх внутрішнього зв'язку з віршем Некрасова на смерть поета, з його виступом на судовому процесі видавців «Кобзаря».

Револьюційний демократизм, як одна з основних рис народності українського поета, визначена Добролюбовим і Чернишевським, впливає, таким чином, також з оцінок Шевченка Некрасовим.

Щирий прихильник, полум'яний популяризатор револьюційної поезії Шевченка, М. О. Некрасов гаряче захищав творчість великого українського поета від паплюжень і фальсифікації реакціонерами різних відтінків. Назвавши поета «Русской земли

¹ «Современник», 1863, № 2, стор. 148—149.

² Там же, стор. 155. (Підкреслення редакції «Современника»).

человеком замечательным», Некрасов, як і Чернишевський та Добролюбов, підкреслював глибоку народність і загальноросійське значення поезії великого Кобзаря, його роль в піднесенні революційної свідомості трудящих всієї Росії в боротьбі проти самодержавно-кріпосницького ладу, в боротьбі за свободу і щастя.

Некрасов і Шевченко — два великі могутні світочі правди і свободи, яких дали світові два великі народи-брати. Вони висловили найзаповітніші думи і прагнення братніх народів до прекрасного майбутнього. Їх мужня поезія, їх бойове слово були непогасною іскрою Прометея, що запалювала людські серця, підіймала, кликала до боротьби за світлі ідеали майбутнього. Раз у раз звертаючи свої погляди у майбутнє, Шевченко і Некрасов бачили радісну творчу працю звільненого народу на оновленій землі.

Як героїчна симфонія вільного героїчного труда вільних від гноблення людей, звучить поезія Шевченка «Ісаія. Глава 35».

Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь — пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Крутом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Перегукуючись із Шевченком, Некрасов у поемі «Горе старого Наума» пророче писав:

Освобожденный от оков,
Народ неутомимый
Созреет, густо заселит
Прибрежные пустыни;
Наука воды углубит:
По гладкой их равнине
Суда-гиганты побегут
Несчетною толпою,
И будет вечен бодрый труд
Над вечною рекою...
Мечты!.. Я верую в народ.

Те, про що мріяли, у що вірили і за що боролися славні сини братніх народів, здійснюється на наших очах. На оновленій землі на повний зріст встала вільна радянська людина — творець свого щастя, будівник комунізму.

М. О. ВОЙТКО,

доцент, кандидат філологічних наук

**РОМАН Ф. М. РЕШЕТНИКОВА
«СВОЙ ХЛЕБ»**

В 60-е годы XIX века проблема женской эмансипации в России была предметом дискуссий между различными течениями общественно-политической мысли. Женский вопрос — вопрос о женском воспитании, образовании, о месте женщины в обществе, о женском труде, о правах женщины — был чрезвычайно актуален в те годы. Великие революционеры-демократы посвятили этой проблеме ряд своих работ. Выдающиеся писатели-реалисты того времени отразили женский вопрос в своих художественных произведениях. Н. Г. Чернышевский в знаменитом романе «Что делать?» наряду с постановкой целого комплекса социально-политических вопросов, выдвинул и разработал проблему женской эмансипации. Это произведение было высшим достижением революционной мысли 60-х годов.

Проблеме женской эмансипации посвящен роман выдающегося писателя-демократа Ф. М. Решетникова «Свой хлеб». Судя по записям в дневнике, по отдельным заметкам в бумагах писателя, надо считать, что материал для романа Решетников начал собирать в 1865 году. В декабре 1869 года роман «Свой хлеб» был закончен. Опубликован роман в журнале «Отечественные записки» в 1870 г. В марте 1871 года вышло отдельное издание романа, подготовленное самим автором. За несколько дней до выхода романа из печати Решетников умер. Роман вошел в собрание сочинений Решетникова в 1874 году. Материалом для романа служили: а) глубокое знание писателем быта чиновников, мещанства и женского пролетариата; б) биографические данные жены Решетникова — Серафимы Семёновны Каргополовой. Сам писатель неоднократно подтверждал, что биография С. С. Каргополовой была использована для романа. На это указывали некоторые критики 60-х годов, в том числе А. М. Скабичевский в своей книге «История новейшей русской литературы».

Писатель изобразил в романе широкую картину жизни, быта, нравов провинциального городского чиновничества 60-х годов XIX века; показал процесс распада чиновничьей семьи; указал на экономическую неустойчивость мелкого и среднего чиновни-

чества; показал уход наиболее энергичной части молодёжи в поиски своего трудового хлеба. Как всегда и везде в своих произведениях, Решетников и в этом романе выступает обличителем чиновничества. В изображении чиновничества писатель выступает как сатирик и судья. Он ненавидит враждебный ему мир. Чиновничество, купечество, духовенство образовали одно сообщество — сообщество угнетателей. Решетников нарисовал галерею портретов представителей этой среды, где взяточничество, вымогательство, плутни, интриги являются основой их бытия. Внешний облик и поведение этих людей рождают у читателей презрение к представителям господствующих классов.

Бывший уездный стряпчий, ныне винный пристав, Андрей Иванович Яковлев «хотел быть богатым, большим человеком, к деньгам он имел страшную жадность и не брезговал, если ему давали рубль»; он же «смотрел на брак как на увеличение капитала, на обеспечение в будущем — и потому женился на купеческой дочери, за которой взял настоящий дом и две тысячи денег». Его сын, Осип Андреевич, становой пристав первого стана Ильинского уезда, шёл по стопам отца. «Крестьяне его боялись и не любили и несли ему в подарки последнее свое состояние, которое он, по новой моде, принимал по настоящей просьбе дарившего».

Хищником и стяжателем выступает купец Осип Зиновьев. «...Он считался в городе первым купцом, хотя платит только вторую гильдию, но по капиталу и по каверзам, творимым им, мог бы смело записаться в первую». Он давно отбросил «смирение христианина», жульничество возвёл в заповедь: «Куй железо, пока горячо»; «с нашим-то смирением ничего не наживёшь, а только проживёшь, а как постоянно будешь держать рот разиня, так и пойдёшь по миру».

— Да ведь ты посмотри, сколько семейств оставил без куска, — возражала жена.

— На то я и коммерцией занимаюсь; на то щука в море, чтобы карась не дремал. Чорт же им велит олухами быть. Ты вспомни, кто я был прежде? Я был простой мужичёно, мещанишко, а теперь — ворочаю капиталами, и целый город против меня ничего не может сделать...

Злобным хищником показывает Решетников ассесора ревизского отделения казённой палаты Ипполита Аполлоновича Яковлева. Попрежнему, как и до реформы 1861 года, трепещут его крестьяне. Он приказывает их избивать.

Для полноты галереи следует добавить портрет уездного судьи Алексея Николаевича Крюкова — «взгляд у него суровый, так что люди, видевшие его в первый раз, называли его крысой».

Решетников даже под лощёной внешностью представителя классово-враждебного лагеря легко и верно подмечает отталкивающие черты: «Магистр духовной академии Афиноген Македонский, высокий, молодой человек, с чистым, красивым, но иезуит-

ским лицом...» Одна деталь дает вполне законченное и точное представление о внутренней сущности этого представителя духовенства. Обо всём этом обществе автор делает краткий вывод: «О службе говорить много нечего. Всё, что есть грязного, пьяного, бесчестного и подлого, — всё это было как будто отмечено на лице каждого деятеля этого времени». Портреты-характеристики персонажей романа ярко рисуют их типические классовые черты.

В романе «Свой хлеб» Решетников ставит вопрос о воспитании молодёжи. Целью постановки этого вопроса является «показать, как развиваются люди в провинции при дрянном воспитании»¹. Вопросы воспитания, образования, просвещения были насущными вопросами 60-х годов. Решетников приводит множество фактов «дрянного воспитания людей в провинции». Обучение детей заканчивается приходским училищем. Только дети чиновников поступают в уездное училище. Девочек вовсе не обучают в школе. Писатель устами Дарьи Андреевны заявляет: «Не дают женщинам образования!»

Дочери чиновников были малограмотны. Родители не были заинтересованы в том, чтобы дать дочерям образование. «Дети Андрея Ивановича воспитывались строго; мальчики готовились в чиновники, дочери — в жёны чиновников». Решетников точно передает взгляды этой чиновничьей среды на женское воспитание. Девушка должна быть мало-мальски грамотной. Дальнейшее образование для неё бесполезно, так как она не будет ни священником, ни стряпчим, а назначение ее — быть женой-хозяйкой и воспитывать детей «в послушании и в страхе божием». С детства родители внушали девочкам мысль: «ты дочь чиновника, ты, так сказать, дворянка...» Погоня за богатым женихом, выдача замуж дочери за состоятельного человека — основное правило в этом обществе. Старшее поколение женщин устраивало своё «семейное счастье» именно таким способом. О любви говорить не приходилось.

«Марина Осиповна (третья жена Андрея Ивановича Яковлева — Н. В.) презирала мелких чиновников. Ей хотелось человека значительного, богатого, кроткого, чтобы быть полновластной госпожой в доме». Она вышла замуж за Андрея Ивановича, человека многодетного и пожилого. «Он слыл за богача, ей хотелось быть чиновницей: ведь она понимала, что из стряпчего очень легко можно сделаться заседателем, судьёй или кем-нибудь в губернском городе». «Быть чиновницей, благородной» — вот девиз многих и многих девиц из чиновничьей среды. Взятки, казнокрадство, вымогательство, плутни и прочие способы легкой наживы были источниками благосостояния чиновничьей семьи. Поскольку экономическая база этой среды была неустойчивой, лёгкие доходы часто исчезали, неизбежно приходило разорение

¹ Дневник Решетникова, 1865 г.

с бедностью и нищетой. Для многих представителей молодёжи появлялась необходимость искать свой трудовой хлеб. Малограмотность, полное отсутствие каких-либо навыков в ремесле, неприспособленность к труду, — всё это чрезвычайно затрудняло выходцам из чиновничьей среды найти свое место в жизни. Особенно это касалось женщин. Мучительно переживали они этот перелом в своей жизни и многие из них пополняли... публичные дома.

Реальная обстановка жизни подсказывала более одарённым представительницам этой экономически неустойчивой мелко-чиновничьей среды, что поиски своего хлеба — единственное спасение от грядущей катастрофы. В силу самосохранения наиболее энергичные и интеллектуально развитые женщины этой среды приходили к выводу о необходимости трудовой жизни. Вопросы о «независимости и свободе» непосредственно были связаны с вопросами о своём хлебе.

Дарья Андреевна Яковлева — основной, центральный персонаж романа — ощутила надвигающуюся катастрофу. Семейное гнездо её отца распадалось, отец пьянствовал, приток лёгких доходов исчез, благополучие и процветание заметно исчезало, надвигалась нищета. Дарья давно поняла, что семья разорвется и её «сильно обижало то, что отец не в состоянии содержать её у себя дома — отправил её в монастырь». Писатель указывает, что «отец Дарьи Андреевны, посылая дочь в монастырь, надеялся, что под покровительством игуменьи Дарья найдет себе хорошего жениха. Ему очень хотелось иметь зятем какого-нибудь кончившего курс в академии». Уже в монастыре у Дарьи родилась мысль о необходимости трудовой жизни. После смерти отца, живя на правах бедной родственницы у своего преуспевающего дяди Ипполита Аполлоновича, Дарья окончательно приходит к выводу, что только свой хлеб сделает её независимой от родственников и обеспечит личную жизнь. Семья же выступила против того, чтобы Дарья определилась куда-нибудь на работу: «Виданное ли это дело, чтобы дочь чиновника, винного пристава, имеющего в Ильинске большой каменный дом с большим садом, вдруг стала работать на чужих, может даже и на людей нечиновных. Что скажут об этом люди?.. Нет, она должна быть женой чиновника, а не какую-нибудь швей-работницей», — огорчались родственники. Но ничто не могло разубедить Дарью. Ничто не могло остановить гордую и энергичную девушку: «Мне хочется жить, чтобы у меня было всё своё — и хлеб, и одежда, и квартира, так, чтобы никто не смел упрекнуть меня в том, что я живу на чужой счёт». Дарья Андреевна рвёт вековые путы патриархальных отношений, предрассудков и семейного рабства, заявляет о своём праве на личную жизнь, на личное счастье, желает своим трудовым хлебом обеспечить своё независимое существо-

вание. Дарья Андреевна присматривается к жизни женщин-крестьянок, горячо сочувствует им.

«— А что, тяжело работать? — спросила Дарья Андреевна одну крестьянку. Та с изумлением поглядела на неё и сказала: — Что за тяжело! Коли робить не будешь, есть нечего будет. Мы тем и живём, што робим, и других еще кормим работой. Робим день-деньской, а спасибо никто не скажет — и не надо. Скверно только, что ничего в хозяйстве не прибавляется, а из хозяйства идёт прочь. — Куда? — Знамо куда! Кто выше — туда и идёт».

Дарья видела и усвоила, что «все, кто ни работал, не говорили, что работать не хочется, а жаловались только, что эта работа или плохо обеспечивает, или вовсе не обеспечивает». Часто Дарью посещали сомнения: «Каково то будет ей начать новую жизнь с семидесятью пятью копейками в кармане? ..она боялась попасть в голодный мир без денег, без паспорта и одна-одинёхонька». Она возненавидела мир тёмного чиновничьего царства, где живут в праздности за счёт трудящихся. Решительность, настойчивость перебороли сомнения: «— Я не хочу есть чужой хлеб!.. — Бодро она собрала свои вещи, бодро выслушала при прощании упрёки, и как хорошо чувствовалось ей, когда она, наконец, вышла из этого дома, покинула этот праздный мир». Началась новая жизнь тяжёлого труда и страданий.

Стремление искать свой трудовой хлеб появилось как непосредственный результат распада, разорения мелкочиновничьих семей. Но на формирование передовых идей молодёжи 60-х годов имели сильное влияние революционно-демократическая публицистика и художественная литература. Решетников в романе особенно прозрачно делает намёки на исключительное значение романа Чернышевского «Что делать?». Политическая атмосфера была насыщена «новыми идеями, бродившими в то время в обществе молодёжи, вследствие будто бы каких-то романов». Обнищание крестьянских масс — как результат пресловутой «освободительной» реформы 1861 г., — разорение мелкочиновничьих семей, общее обнищание демократических слоёв населения — всё это явилось причиной того, что масса молодёжи, в том числе и женской, устремилась в города, в столицу в поисках своего хлеба и заполнила рынки рабочей силы. В 60-е годы складывался женский пролетариат, куда входили выходцы из крестьянства, мелко-го чиновничества, мещанства. Спрос на рабочие руки был гораздо меньшим, нежели предложение. Появилась основная язва капитализма — безработица. «Дарья Андреевна начинала понимать, как трудно женщине или девушке найти работу», — указывает писатель. Подавляющее большинство девушек из чиновничьей среды не имело никакой специальности. Им особенно было тяжело. Сфера применения женского труда была ограниченной. Из интеллигентных профессий женщина с определённым образо-

ванием могла заниматься преподаванием, счётно-бухгалтерским делом, почтово-телеграфной службой, стенографией, акушерством.

Решетников устами разночинца Морозова вскрывает невыносимо тяжёлые условия труда женщин. Преподавание в школе для демократически настроенных интеллигентов, в том числе и женщин, невозможно, так как любой поп может донести посреднику, «что я-де учу фармазонству и обираю крестьян»; любой помещик диктует: «крестьянским мальчикам полезно знать только закон божий, знание же, почему рыбы могут жить только в воде, для них совсем не нужно и преждевременно». Каторжной была служба гувернантки. Для поступления на службу в почтово-телеграфное ведомство нужна протекция.

Решетников вводит свою героиню Дарью Андреевну в швейную мастерскую г-жи Петерсон. Писатель подробно знакомит нас с представительницами женского пролетариата — швеями, даёт их социальную характеристику. Мучительный социальный и национальный гнёт переживают швеи в мастерской немки Петерсон. Решетников показывает эволюцию взглядов Дарьи Андреевны, отмечает процесс зарождения и укрепления классового самосознания и протеста. Писатель показывает, как у Дарьи Андреевны рассеиваются иллюзии о независимости и свободе. «Мысль о хлебе крепко озабочивала её, потому что деньги достаются нелегко». Читать, просвещаться не было времени. Ежедневно работала до отупения: «Сидишь, сидишь всё на одном месте, в глазах рябит, спина болит и получаешь так мало, и за всё это тебя же презирают». Петерсон эксплуатирует своих работниц самым наглым образом. Очень скоро Дарья Андреевна убеждается, что «теперь даже располагать собой нельзя. Праздник замечен только из того, что они, швеи, торопятся шить на богатых барынь и барышень платья и встретят праздник, может быть, сидя за работой. Да! Тяжело достается свой хлеб!». Чаше и чаще из уст Дарьи Андреевны срываются гневно-горькие восклицания: «Плоха наша рабочая жизнь»; «Ну и жизнь проклятая!..» «Что я, в самом деле, за батрачка?..» Постепенно она убеждается, что ее жестоко эксплуатируют, что ее работой живут другие. Уйдя от одних условий гнёта, Дарья Андреевна попадает в другие условия гнёта. Круг замкнулся. «Должно быть, нашему брату, бедным женщинам, везде плохо», думает она. Тяжёлый труд в мастерской Петерсон изводит физически Дарью Андреевну. Она болеет. Родилась мысль бросить работу у Петерсон, найти другое место, но тут же мозг пронизывает иная мысль: «Куда же она пойдёт, если везде хозяева одинаковы». Дарья Андреевна приходит к выводу, что никакой подлинной свободы, независимости нет и не может быть в обществе, построенном на эксплуатации, на социальной несправедливости.

Решетников был глубоко убеждён, что социальные противоречия, проблема бедности не могут быть разрешены в обществе,

где господствует эксплуатация, где властвуют Демидовы, Строгановы, Петерсоны — дармоеды всех званий и рангов. Решетникову совершенно ясно было, что проблема женского труда, проблема женской независимости в условиях капитализма не может быть разрешена. В любой отрасли труда женщина не может добиться подлинной независимости и свободы. Устами разночинца-интеллигента Морозова Решетников указывает на иллюзорность так называемой женской независимости в условиях господства «богачей или таких людей, которые пользуются особенным почтением тех, которые дают человечество». Женщину, которая живет трудовой жизнью, везде ожидает моральное унижение, несправие. Путь к постоянному куску хлеба и общественно-полезному труду персонажи Решетникова видят в овладении медицинской специальностью. Но овладение этой специальностью было частным случаем выхода из тяжёлого положения женщины и не могло носить массового характера.

Из всех писателей 60-х годов только Н. Г. Чернышевский (и другие революционеры-демократы) проблему женского пролетариата, право женщины на труд и результаты труда, стремление женщины к независимости и подлинной свободе рассматривал не изолированно от общей борьбы за переустройство общества на социалистических началах. Женская проблема — часть великой проблемы уничтожения эксплуататорского общества вообще. Чернышевский был глубоко убеждён в том, что в условиях господства дворянско-буржуазной клики не может быть свободы для тружеников. Свобода и независимость вообще, свобода и независимость женщин в частности может быть осуществлена только в условиях социалистического общества. Только в социалистическом обществе эта проблема будет разрешена окончательно, наряду с общим разрешением социально-политических вопросов. Для того, чтобы решить все эти великие проблемы, необходим социалистический переворот.

Решетников, изучая общество своего времени, приходит к выводу, что в условиях господства богачей «настоящей свободы человеку нет, человек всегда будет подчиняться другому и будет находиться в зависимости от людей богатых. Бедному человеку с ничтожным званием нечего и думать о свободе»¹. В капиталистическом обществе не может быть разрешена женская проблема — эта мысль пронизывает роман «Свой хлеб». В этом сходство взглядов Решетникова с мировоззрением Чернышевского. Но Решетников не поднялся до признания социалистического переустройства общества. Прямых высказываний о социализме в произведениях Решетникова нет.

Образ Дарьи Андреевны — идеал женщины-работницы, как представлял его писатель. Любовь к угнетённому народу —

¹ Решетников, «Дневник», запись от 3 декабря 1865 года.

характернейшая черта Дарьи Андреевны. Она глубоко сочувствовала трудовому народу, с которым господа обращаются грубо. Она задавала себе вопрос: почему бедные люди — бедны? Но ответа не находила. Социальные противоречия между «чёрным и белым народом, принадлежащим к одному племени» не могли быть разрешены в 60-е годы. Эти противоречия разрешила Великая социалистическая революция в Октябре 1917 года.

Чертами подлинного героизма наделяет писатель свою любимую героиню. Гордая, трудолюбивая, честная, энергичная, чуткая, отзывчивая русская девушка, искренне любящая бедный, обездоленный народ, решительно порывает «все отношения с сытым миром, в котором живут на счёт других и на бедных смотрят как на каких-то лишних людей», Дарья Андреевна полна святой любви к труженикам и гневно ненавидит враждебный мир. Образ Дарьи Андреевны — пример стойкости русской женщины, стремящейся к новой жизни и горько-мучительно страдающей в условиях жесточайшей эксплуатации 60-х годов.

В портретной галерее женских образов, созданных русскими писателями, образ Дарьи Андреевны привлекает нас благородством и идейной целеустремлённостью.

Близок Дарье Андреевне по идейной направленности образ Василия Мироныча Иванова. Трудом зарабатывая свой хлеб, Василий Мироныч полон злобной ненависти к дворянству и чиновничеству. Василий Мироныч возмущен социальной несправедливостью. Он досадует на окружающих его людей за то, что те трусливы и не могут защитить свои классовые интересы. Василий Мироныч знает, что свободы нет, что чиновничество жмёт простой трудовой народ. Он не преувеличивал значения реформы 1861 года. Реформа прошла, а реакция не только не ослабла, а, наоборот, усилилась. Протест против гнёта созрел у Василия Мироныча, но организованной борьбы ещё нет. Образ Василия Иванова, — представителя демократической молодёжи, в ком резко проявился протест против тех, «которые давят человека», — остался в романе эпизодическим.

Сатирически, в стиле Салтыкова-Щедрина, высмеивает Решетников либерализм 60-х годов. Через всё творчество Решетникова проходит недоверие, презрение писателя к барскому либерализму. В романе «Свой хлеб» автор обличает либерализм, которому чужды подлинные интересы угнетённого народа. В образах Яновского, Тележниковой, Семена Елизаровича Платонова писатель разоблачает пошлую идеологию либерализма. В период реформы 1861 года и в первые годы после реформы либерализм широко был распространён среди господствующих классов. Решетников точно изображает этот период либерализма. Даже новый губернатор, председатели уголовной палаты и палаты имуществ г. Егорьевска высказались, «что они люди новые и злоупотреблений не

потерпят», после чего «полетели старики-чиновники в отставку». Везде и всюду заговорили «об улучшении положения крестьян, об искоренении бедности, об уничтожении откупов, о гласном судопроизводстве». Здесь же автор разоблачает этих болтающих либералов: «...но это было многими говорено только потому, что не хотелось прослыть за отсталых людей, в душе же они крепко недолгоблывали эту новизну». Высшее губернское начальство «не препятствовало болтать, а только сдерживало словами: языком болтай, а дело знай», оно «вступало в споры о прогрессе, желая прослыть гуманным и либеральным». Но это же либеральное начальство «в волнениях крестьян видело бунт» и, конечно, управлялось с крестьянством силой оружия. Решетников глубоко был убежден в том, что либералы — враги трудового народа, отсюда его жгучая ненависть к либералам и либерализму. Госпожа Тележникова — либерально мыслящая женщина. Без устали она рассуждает о великой миссии женщины. Она в восторге от реформы 1861 года и патетически восклицает: «Возьмите, например, освобождение крестьян — это небывалая вещь!.. ...Это великие преобразования!» ...Госпожа Тележникова даже сама работает: «— Я сама себе платки и мужу манишки мою, сама крахмалю и глажу... иногда сметаю пыль крылышком». Дарья Андреевна почувствовала неискренность, лицемерность всех утомительных разглагольствований Тележниковой. У Дарьи Андреевны родилось сомнение: «действительно ли она умеет гладить манишки...» Классовое чутьё и чувство личного достоинства рождают у Дарьи Андреевны враждебность к Тележниковой. К либеральным разговорам Тележниковой о «свободах», о «равенстве» Дарья Андреевна относится иронически, понимает, что они ложны. Писатель окончательно разоблачает либеральную болтовню о «женской эмансипации» после того, как Тележникова не могла ничем реальным помочь Дарье Андреевне.

Таким же, как г-жа Тележникова, глупцом и пошляком представлен в романе поклонник и последователь пресловутого нигилизма 60-х годов чиновник Яновский. Писатель о нём говорит ясно и конкретно: «Яновский считал себя отъявленным нигилистом в кругу барышень и простоватых мужчин, хотя и не понимал, что такое нигилизм; он хватал налету новые слова и носился с ними всюду, не понимая сам в них смысла». Дарье Андреевне чужда его болтовня.

Семен Елизарович Платонов, сын знатного и богатого чиновника, молодой человек с университетским образованием и степенью кандидата «горячо рассуждал об эмансипации женщин», он не прочь проповедывать новые убеждения, «заклучавшие в себе желание сделать добро бедному человеку». Либеральствующий щёголь, оказывается, относится к группе тех, которые «стараятся не дышать несколько секунд, чтобы не вдохнуть в себя мужицкой вони». Барскому либерализму были чужды инте-

ресы угнетённого народа. Решетников ядовито изобразил представителей этого течения. Мир пустозвонных либералов, которые в силу обстоятельств изменили тактику и начали заигрывать с народом, глубоко в сознании презирая этот народ, Решетников сатирически отобразил в романе «Свой хлеб».

Решетников резко подчёркивает социальные контрасты, материальную нищету одних и сытость и довольство других. Писатель рисует картины социального гнёта и несправедливости. Представители трудового народа писателем изображены с глубокой любовью и сочувствием. Трудолюбив и горд Василий Мироныч Иванов: «Он ни перед кем спины не гнул, ни у кого не заискивал». Старушка Ольга Герасимовна Мартынова «любила правду, не любила кланяться и чего-нибудь вымалывать. Она полюбила Дарью Андреевну за то, что Дарья Андреевна избрала для себя трудовой путь жизни». Положительно характеризует писатель семью разночинцев Морозовых: «Дарья Андреевна в первый раз встретила таких людей, которые не хвастают и ни перед кем не унижаются, а живут просто». Через весь роман «Свой хлеб» красной нитью проходят глубокая любовь писателя к демократическим слоям населения и жгучая ненависть к эксплуататорам.

В романе «Свой хлеб» Решетников показал, что среди мелкочиновничьей молодёжи 60-х годов зародилось прогрессивное движение за независимость и свободу личности; наиболее демократически мыслящие женщины этой среды отходили от своего сословия и стремились своим трудом построить независимую жизнь. Стремление к независимости и свободе сближало их с широким революционно-демократическим движением 60-х годов. Эта молодёжь проявляла огромный интерес к социально-политическим вопросам современности, чутко прислушивалась к идеям революционеров-демократов и воспринимала их. Правда, все проблемы, выдвинутые Решетниковым в романе, не могли быть разрешены в условиях помещичье-капиталистического режима, но одна уже их постановка в тот период была явлением глубоко прогрессивным. В этом большая познавательная ценность романа «Свой хлеб» и его историко-литературное значение.

Представители дворянско-буржуазной критики XIX в. (Чуйко, Авсеенко, Е. Утин, С. Венгеров и др.) зло упрекали Ф. Решетникова в отсутствии художественного мастерства в его произведениях. Е. Утин писал: «Решетников или решительно пренебрегает литературной отделкой, или, что также весьма может быть, он просто неспособен к ней. Форма же является у Решетникова весьма в непривлекательном, так сказать, в первобытном виде»¹.

---

¹ Е. Утин, Задача новейшей литературы, «Вестник Европы», 1869 г., кн. 12.

Для С. Венгерова романы Решетникова «утомительно длинные, однообразные, повторяющие одно и то же, произведения протокольного творчества»¹. Все эти высказывания далеки от истины, слишком тенденциозны. Дворянско-буржуазные критики враждебно относились к принципам революционно-демократической эстетики. Революционеры-демократы в литературно-художественных произведениях высоко ценили идейное содержание, изображение жизни трудовых масс, протест против социального и национального гнёта. Требование идейности было основным требованием, которое Белинский, Чернышевский и Добролюбов предъявляли литературе.

Рисуя «правду без всяких прикрас», писатель-демократ вскрывал «коренную причину тяжелого хода жизни» (Н. Чернышевский), указывал на истинных виновников нищеты и угнетения. Решетников был сторонником эстетических взглядов революционеров-демократов. Исключительное внимание Решетников обращает на изображение социальной среды, которая обуславливает поведение персонажей. Материальные условия жизни героя, быт никогда не выпадают из поля зрения писателя. В романе «Свой хлеб» подробно описан быт купечества, чиновничества, работниц-швей.

Решетников в романе создал ряд типических обобщений, имеющих большое познавательное и воспитательное значение (типы купцов, чиновников, разночинцев). Портрет героя у Решетникова всегда социален. Классовая симпатия или антипатия автора к персонажам всегда проявляется точно и убедительно. В романе «Свой хлеб» многие портреты — характеристики персонажей — не многословны, ярко рисуют внешние и психологические особенности изображаемых лиц. Так, о купце Осипе Зиновьеве, Решетников пишет: «Глаза плутовато-хитрые, вообще во всей его фигуре проглядывает мещанин-гостинодворец». Выразительны портреты уездного судьи Крюкова, магистра Македонского; ярка характеристика Дарьи Андреевны и др.

В языке Решетникова не найдём напыщенности, подчёркнутой красоты словесных сочетаний. Язык его прост и кровно связан с живой народной речью. Если в ранних произведениях писателя («Подлиповцы», «Никола Знаменский» и др.) мы найдём множество диалектизмов, то в романе «Свой хлеб» их очень мало, редко встречаем также народные этимологии. Решетников любит пословицы и часто ими пользуется в своём романе. Речь персонажей индивидуализирована. Так, речь купцов, мещан обличает в них малокультурных, грубых, алчных людей. В их речи встречаются церковно-славянизмы и варваризмы.

Для писательской манеры Решетникова характерно отсут-

---

¹ С. Венгер о в, Решетников Ф. М., Критико-библиографический словарь. 8—2305

стве творческой фантазии, вымысла, на что указали в своё время П. Ткачев, И. С. Тургенев. Но Тургенев также указал на большую силу таланта Решетникова. В письме к А. А. Фету он писал: «...Только можно читать, что Л. Толстого, как он ни философствует, да Решетникова. Вы читали что-нибудь сего последнего? Правда дальше итти не может... Без шуток, очень замечательный талант»¹. Правда жизни, изображённая в романах Решетникова, сильнее вымысла действует на читателя. На недостатки художественного метода Решетникова указывали Некрасов, Салтыков-Щедрин. Эти недостатки видны и в романе «Свой хлеб»: чрезмерные длинноты, нагромождение мелочей, без которых можно легко обойтись, медлительность развития сюжета, отсутствие нужной концентрации художественного материала, недоработанность, спешка в написании. Одна из главных причин недоработанности романов Решетникова — это материальная нищета, которая, как тень, сопровождала писателя на протяжении его короткой жизни. Несмотря на указанные недостатки, романы Решетникова («Горнорабочие», «Глумовы», «Где лучше?», «Свой хлеб») оставляли сильное впечатление у читателей, рождали в них чувство гнева, возбуждали протест против угнетателей.

Литературная критика 70-х годов проявила интерес к роману «Свой хлеб». Вокруг него развернулась полемика. Резко против романа и автора выступил М. Тар-ц (М. Дальмерт) в статье «Фальшивый мотив»². Автор статьи высокомерно, презрительно относится к народной массе, тем самым обнаруживая свою реакционную сущность, упрекает Решетникова за изображение в романе героини «с порывом к неведомому, общему делу». Обозреватель в реакционном журнале «Заря»³ назвал роман «Свой хлеб» «ненужным произведением».

Революционер-демократ Н. В. Шелгунов в своей большой статье о творчестве Ф. М. Решетникова «Народный реализм в литературе» (1870 г.) высоко оценил «трезвую правду» произведений Решетникова, но мало сказал о романе «Свой хлеб». Представитель народнической критики М. Цебрикова в статье «Летописец тёмного люда»⁴ о героине романа «Свой хлеб» Дарье Андреевне писала: «Решетников едва ли не первый и единственный из наших писателей задумал тип героини, которую не книга, не чужое слово, но сама жизнь научила порвать все связи с праздным миром и итти на жизнь труда и лишений, чтобы спасти своё человеческое достоинство, чтобы добиться независимости».

¹ А. Фет, Мои воспоминания 1848—1889 гг., стр. 191.

² «Дело», 1871 г., кн. 1.

³ «Заря», 1871 г., кн. III, статья «Журналистика».

⁴ Сборник «Русские общественные вопросы», изд. газ. «Неделя», 1872 г.

* *
*

Советское литературоведение уделяет большое внимание изучению творчества писателей-шестидесятников. Для нас Ф. М. Решетников дорог своей пламенной любовью к угнетённым массам России прошлого и жгучей ненавистью к поработителям трудового народа.

І. Ф. НЕЛЮБОВА,

кандидат філологічних наук

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИИ И УПОТРЕБЛЕНИИ ДЕЕПРИЧАСТИЙ В ЮЖНОВЕЛИКОРУССКИХ ГОВОРАХ

Материалом для настоящих заметок послужили наблюдения над говором орловских переселенцев на территории Одесской области, а также данные говора тех сёл Орловской области, из которых прибыли предки жителей села Сергеевки, Тузовского района, Одесской области. Названное село было основано в 1828 г. выходцами из села Студенникова и деревни Сониной бывшего Мценского уезда, Орловской губернии (ныне Тельчинский район, Орловской области).

Болес ста лет говор переселенцев развивался на территории пёстрой в этнографическом и языковом отношении Бессарабии, в окружении украинского, молдавского, болгарского и немецкого населения; в течение почти четверти века с. Сергеевка находилось под властью румынских бояр, выступавших в роли насильственных ассимиляторов; более ста лет говор находился в искусственной изоляции от процессов развития народных говоров русского языка на основной территории его распространения. Историческая судьба говора с. Сергеевки и его носителей обеспечила ему сохранение ряда особенностей, которые утрачены другими говорами русского языка, причём и в вопросе, являющемся темой настоящих заметок, говор с. Сергеевки отличается своеобразием. Следует указать, что вопросу значения и употребления деепричастий в южновеликорусских говорах в диалектологической литературе до последнего времени уделяется недостаточное внимание, хотя исследование его может по-новому осветить закономерности развития отдельных сторон грамматического строя народных говоров как низшей формы существования языка.

В говоре с. Сергеевки отмечены две формы деепричастий совершенного вида.

От некоторых переходных глаголов совершенного вида с тематическим *и* в инфинитиве образуются деепричастия на ударное *-а*, причём в литературном языке эти глаголы не знают подобных образований — деепричастия от них образуются с помощью суффикса *-в* или *-вши*.

Например: *растваря, атваря, разаря, замаря* (от заморить), *зажмуря, прижмуря, аддяля* (от отделиться) ¹.

(Ср. литературные — *растворив, отворив, разорив, заморившись, зажмурившись, прижмурившись, отделившись*).

С тем же суффиксом зафиксировано одно деепричастие несовершенного вида от глагола *поить*: *ни пая*.

Круг деепричастий этого типа, видимо, в говоре Сергеевки ограничен, а в «материнских» говорах зафиксировано лишь одно такое деепричастие от глагола *отворить*: *атваря*. Такие деепричастия совершенного вида на *-а*, восходящие к причастиям действительного залога настоящего времени, в литературном языке «весьма ограничены в своем образовании и употреблении; они представляют собой устаревшие формы, в настоящее время уже непродуктивные» ².

Вторая форма деепричастий совершенного вида в говоре с. Сергеевки образуется с помощью суффикса *-шы* после гласных и *-шы* после согласных: *поднявши, нагнувши, раскрывши, развйвши, абёдавши, выпершы, напухшы, запёршы*.

С тем же суффиксом отмечены два деепричастия от глаголов несовершенного вида: *ни ёвши, ни пйвши*.

Для говора орловских сёл типичны деепричастия на *-мшы* после гласных: *раскрймшы, раздёмшы, абумшы, забймшы, открымшы, аблймшы*.

В Сергеевке формы на *-мшы* отмечены только в единственном случае в речи одного лица: *абумшы — адёмшы*.

Все отмеченные нами формы деепричастий употребляются и в «дочернем», и в «материнском» говорах в роли сказуемого или предикативного определения к подлежащему.

Употребляясь без связки, деепричастные формы имеют значение перфекта.

Хата растваря; у нас пёчка разаря; хата ёта дамнó разаря; ни на́да закрыва́ть двёрь, ни́хэй атваря; йо́н уже аддяля; как на́радился йо́н, глас глиде́л, а сича́с зажму́ря, зажму́ря й зажму́ря; на́гами дры́п-дры́п на ваде́, а са́м зажму́ря; иди па́глядй, хата затваря́ чи не́; хата, ма́ть, атваря́; у на́с хата закрывши́; ча́во двёрь запёршы́; Пахо́м ни закрыв́л бра́мы, а́на й сича́с аткрывши́; на́ша хата запёршы́; йо́н (ребенок) развй́вши, та́во, й гало́сит; што́йта ты́ наду́вши; му́ка накрывши́; а ту́т а́на (печка) ни ро́мная, вы́першы́; ты ча́во малчы́ш? — Ды́ я та́к, заду́мавши́. — Ты всегда́ заду́мавши́; скы́ньта вы́ ёту шу́пку, а́на у ва́с гармо́шкой па́днявши́ (Сергеевка); пришлй́, хата разва́лена, все́ раскрывши́; двёрь аткрывши́ там; а́на и сича́м бутта́ расстро́имшы́ (Сонина); у на́с ту́т по́л пасла́мшы́; зямля́ как бутта́ ни дужа́ забймши́; там кро́в ни закрывши́; стёнка́ та кирпи́чная, а в сира́дния́ глы́най развй́дэнай за́ймшы́; раскрывши́ галава́-та; пла́тья на́многа́ пачшы́мшы́; двёрь у ва́с атваря́; либо́ двёрь атваря́ (Студенниково).

¹ По техническим причинам примеры не могут быть приведены в фонетической транскрипции.

² Грамматика русского языка, т. I, изд. АН СССР, стр. 527.

Употреблённые со связкой в прошедшем времени, деепричастия имеют значение плюсквамперфекта.

Я хаділа, лавка была затваря; пришёл яво брат старшай, а йон уже был аддяля (Сергеевка); усю ночь двёрь атваря была (Студенниково).

Кроме того, деепричастие может быть употреблено и при связке в будущем времени.

Посля абеда сільма́х будить аткрывшы, нонча ни будить сільма́х атваря (Сергеевка).

В качестве сказуемого могут выступать деепричастия от непереходных глаголов с частицей *-ся*, причём, деепричастие теряет залоговое значение и употребляется без частицы *-ся*, например:

Лисавётка в большым платку и разувшы; вы лёгка адёвшы; мы адёмшы — абумшы; мы на хлапку усю время нагнувшы (Сергеевка); ты чаво раздёмшы; вы плоха абумшы (Сонина).

Как видно из примеров, по своему значению эти деепричастные формы, употребляясь в роли сказуемого, близки к страдательным причастиям прошедшего времени, или, говоря словами А. Б. Шапиро, подлежащее при них «находится в состоянии... подвергавшегося данному действию»¹.

Это же значение заключено и в деепричастиях, употреблённых в качестве предикативного определения к подлежащему при сказуемом-полнозначном глаголе.

Полька сидит зажмуря; са стяпу придуть замаря; платочка не была и ряшлы играть зажмуря; адии глас меньше, ана яво держит зажмуря (Сергеевка).

В приведенных примерах деепричастные формы выступали как сказуемое (или предикативное определение) в личных предложениях. Однако деепричастия зафиксированы и в роли главного члена безличного предложения:

У вас тут во напухшы; у Аксиньи всегда закрывшы; тут запёршы (Сергеевка); а у ей закрымшы; што в тебе на чулку? — аблимшы, а тут во зашымшы (Студенниково).

В Студенникове отмечен один случай употребления деепричастия в роли предикативного определения к дополнению:

Ион не бил, раздёмшы — разумшы на вулицу выкинул.

(Ср. такое же употребление деепричастий совершенного вида на *-а*, приводимое С. П. Обнорским:

Что ты... повеса держишь буйну голову, потупя держишь очи ясные²).

¹ А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, изд. АН СССР, М., 1953, стр. 168.

² С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, изд. АН СССР, М., 1953, стр. 223.

Таким образом, в наших говорах сохранились окаменелые формы нечленных причастий действительного залога, которые в литературном языке потеряли свое былое предикативно-атрибутивное значение, приобрели значение добавочного действия к глаголу-сказуемому. Эти формы, как указывал А. А. Потебня, не могут быть названы причастиями, потому что лишены рода, числа и падежа, но не являются и деепричастиями, потому что стоят не при глаголе, а при своём подлежащем¹ или являются главным членом безличного предложения, а выступая при глаголе-сказуемом, представляют собой предикативное определение.

Такое предикативное употребление деепричастных форм, как известно, является типичной диалектной чертой западной части северновеликорусских говоров². П. С. Кузнецов, анализируя сводный материал по русским говорам в статье «К вопросу о сказуемости употреблении причастий и деепричастий в русских говорах»³, высказывает предположение, что подобная функция деепричастий, типичная для северновеликорусских говоров, может быть свойственна и южновеликорусским⁴.

В. В. Земская, исследуя употребление деепричастий в говорах русского языка в своей кандидатской диссертации, пишет, что сказуемые деепричастия известны по преимуществу юго-западным (калужским и смоленским) южновеликорусским говорам⁵.

Распространение этой диалектной черты на территории северновеликорусских говоров В. В. Земская, вслед за В. И. Чернышовым⁶, связывает с развитием капитализма в России, с развитием отхожих промыслов, которые способствовали передвижению населения из края в край, в процессе чего употребление деепричастия в роли сказуемого распространялось из места своего генезиса — новгородских и псковских говоров — в другие места⁷. Другими словами, В. В. Земская, как и В. И. Чернышов, считает, что употребление деепричастий в функции сказуемого для южновеликорусских и средневеликорусских говоров нетипично, оно является диалектизмом, заимствованным в процессе общения с населением северо-западных районов⁸.

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, Харьков, 1888, стр. 197.

² П. С. Кузнецов, Русская диалектология, М., 1951, стр. 80.

³ Материалы и исследования по русской диалектологии, т. III, М. — Л., 1951.

⁴ Там же, стр. 80.

⁵ В. В. Земская, К истории деепричастий в южнорусских и среднерусских говорах, Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук, Челябинск, 1950, стр. 11.

⁶ В. И. Чернышов, Описательные формы наклонений и времён в русском языке, Труды Института русского языка АН СССР, т. I, 1949, стр. 230.

⁷ В. В. Земская, К истории деепричастий в южнорусских и среднерусских говорах, Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук, Челябинск, 1950, стр. 31—32.

⁸ Там же, стр. 45.

Применительно к ишим говорам точка зрения В. В. Земской представляется несостоятельной.

Говор с. Сергеевки и силу своей исторической судьбы был более столетия лишён связей с другими говорами русского языка, и поэтому эти черты его синтаксиса не может быть принесенной извне. Жители Соинной и Студенникова действительно занимались отхожими промыслами, но местом их неземледельческого отхода обычно были Одесса, Екатеринослав, Кишинёв и другие южные города. Следовательно, и здесь нельзя думать о заимствовании данного синтаксического явления. Однако не только эти соображения заставляют нас отвергнуть точку зрения В. В. Земской.

Как видно из приведенных примеров, в говоре Сергеевки имеет место сказуемое употребление таких деепричастных форм совершенного вида, которые неизвестны в других говорах (*атваря, зажмуря* и др.), а поэтому инодиалектным влиянием их объяснить нельзя.

Отмеченная в Студенникове форма *атваря*, заставляет предполагать, что эти формы недавно были живой категорией и в «материнских» говорах.

Таким образом, напрашивается вывод, что употребление деепричастия в роли сказуемого, которое берёт свое начало в древнерусском языке, продолжает существовать не только в северновеликорусских говорах, но и в некоторых южновеликорусских, в том числе и в орловских, причём специфические исторические условия развития говора орловских переселенцев на территории Одесской области способствовали тому, что в нём сохранился в роли сказуемого лексически ограниченный круг окаменелых форм древних причастий действительного залога настоящего времени на *-а*, которые в этой роли были широко известны в древнерусском языке¹.

Эти формы, видимо, распространены не только в орловских говорах, но и в других южновеликорусских. Так, в Климовском районе, Брянской области, часто употребляются в роли сказуемого деепричастия на *-а* от глаголов *недосолить* и *пересолить*. Выражения *суп недасаля, картошка пересаля* там вполне обычны. Кстати сказать, нами там отмечены и такие фразы, как *опять ты раздвшы, мясо немного недожарившы*. Всё это обязывает смотреть на предикативное употребление деепричастий в южновеликорусских говорах не как на результат инодиалектного влияния, а как на закономерность развития самих южновеликорусских говоров, в которых, благодаря устойчивости грамматического строя, сохраняются древние особенности русского синтаксиса.

¹ А. А. Потёбня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, Харьков, 1888, стр. 128—132.

Н. Г. ЧИЛІКІНА

О ПОДЛЕЖАЩОЙ ФУНКЦИИ ИНФИНИТИВА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Как известно, грамматический строй и основной словарный фонд, составляющие основу языка, являются продуктом целого ряда эпох. Следовательно, грамматический строй и основной словарный фонд создаются веками, на протяжении которых они непрерывно, хотя и очень медленно, изменяются. Грамматический строй с течением времени совершенствуется, улучшая и уточняя свои категории и сохраняя без существенных изменений свои основы.

Марксистское языковедение считает, что развитие любого конкретного языка, в том числе и русского, происходит эволюционным путем; не уничтожается существующий язык, а только совершенствуются его основные элементы.

В задачу данной статьи не входит описание явлений древнерусского языка, однако ссылки на факты древнерусского языка необходимы, так как именно это даёт возможность говорить о характере изменений грамматического строя русского языка и, в частности, о подлежащей роли инфинитива в истории русского языка.

Д. Н. Овсяннико-Куликовский, рассматривая в своем «Синтаксисе» использование инфинитива, говорит: «Уже в старину это была форма весьма распространённая, но всё-таки её роль в древнем периоде отчасти суживалась другими формами»¹ (имеется в виду супин. — Н. Ч.).

Проф. В. И. Борковский, исследовавший синтаксические явления древнерусского языка до XVI в.², отмечает, что «инфинитив в роли подлежащего в древнерусских памятниках... не встретился»³. XVI век, особенно вторая его половина, представ-

¹ Д. Н. Овсяннико-Куликовский, Синтаксис русского языка. СПб, 1902, стр. 93.

² Проф. В. И. Борковским исследовано 219 грамот и только 10 из них относятся к XVI в., причём о синтаксисе этих грамот имеются лишь отдельные замечания. Об этом указывает сам автор в «Синтаксисе древнерусских грамот» (см. «Вопросы славянского языковедения», Львов, 1948, кн. 1, стр. 32).

³ В. И. Борковский, Исторические справки по синтаксису русского языка, журн. «Русский язык в школе», 1952, № 2, стр. 15.

ляет собой важный этап в историческом развитии русского языка. Как известно, именно в этот период завершилось создание языка великорусской народности.

С. Д. Никифоров отмечает, что изучение глагольных разрядов и категорий по памяткам II половины XVI века показало лексико-семантическое богатство русского языка этого времени, его грамматическую дифференцированность и обработанность¹. С. Д. Никифоров обращает внимание на то, что инфинитив может быть подлежащим двусоставного предложения, в котором постпозитивное сказуемое выражено безлично-предикативным словом².

Следовательно, С. Д. Никифоров обнаружил в памятниках XVI в. употребление инфинитива в роли подлежащего, но только в такой конструкции, когда инфинитив находится в препозиции к безлично-предикативному слову, выступающему сказуемым.

В современном же русском языке употребление инфинитива в качестве подлежащего получило широкое распространение.

Таким образом, несмотря на недостаточную изученность древнерусского языка со стороны его синтаксиса, имеющиеся наблюдения свидетельствуют, что подлежащая роль инфинитива в современном русском языке — это результат развития и совершенствования грамматического строя языка. Эта функция инфинитива, как и всё новое в языке, не создавалась из ничего и не пришла в язык извне — её элементы были заложены уже в самом языке.

Марксистская лингвистика подчеркивает абстрагирующий характер грамматики. В ходе развития познания человеком окружающей его действительности человеческие знания обогащаются всё более абстрактными понятиями. В связи с этим изменяются и грамматические значения. Как показывают данные науки об историческом развитии языков, этот процесс идёт, как правило, по пути замены более конкретных понятий, закреплённых за грамматическими значениями и грамматическими средствами, более абстрактными.

С этой точки зрения и нужно анализировать отдельные грамматические категории и формы, в частности грамматическую природу инфинитива.

Являясь именем косвенного падежа по своему происхождению, инфинитив на определённом этапе своего становления мог выражать как грамматическая форма лишь объектную субстанцию, или, говоря языком практической грамматики, он был объектом действия, т. е. дополнением. Эта же история его возникновения делала невозможным для инфинитива выражение

¹ С. Д. Никифоров, Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века, М., 1952, стр. 6.

² Там же, стр. 220.

субъектной субстанции, т. е. субъекта действия, подлежащего. С течением времени инфинитив, как глагольный признак, не осложнённый ни формами лица, ни формами времени, перестал мыслиться только как название действия или процесса. Для человека на современном этапе развития его мыслительной способности стало возможным представить название деятельности, оторванной от деятеля. А так как для современного уровня развития человеческого мышления характерна большая степень отвлечения от конкретного и устремление в абстрактное, то этому названию деятельности, воображаемой оторванно от деятеля, стал приписываться ещё и признак или даваться характеристика.

Таким образом, инфинитив становится в современном языке предметом нашей мысли и в таких случаях выступает грамматическим подлежащим.

Например: 1. *Эвакуировать такую больную — преступление* (В. Панова, Спутники). 2. *Отказать такому человеку в такой просьбе — по меньшей мере подло*. (В. Кочетов, Журбины). 3. *Подчёркивать заслугу одного лица — значит умалять заслугу коллектива* (В. Панова, Спутники).

Все эти предложения по своей структуре двусоставные, а следовательно и субъектные. В них имеется два состава, два члена, хотя действующего лица здесь и нет. Подлежащими во всех предложениях являются инфинитивы (*эвакуировать, отказать, подчёркивать*), а сказуемыми при них выступают или именительный падеж существительного (*преступление*), или беслично-предикативное слово (*подло*), или инфинитив, присоединённый к инфинитиву-подлежащему словом *значит*, выполняющим роль связки (*значит умалять*).

Двучленность этих предложений подтверждается резкой членимостью на состав определяемого и определяющего. Это интонационное членение характеризуется, во-первых, паузой между двумя составами, а во-вторых, постепенным повышением голоса, которое достигает кульминационной точки перед вторым составом; второму же составу присуща нисходящая интонация. Мы отвлекаемся сейчас от интонационной окраски предложения, вызванной делением его на синтагмы, ибо интонация расчленения, определяемая структурой предложения, превалирует и ясно ощущается.

Таким образом, интонация, которую мы условно называем интонацией расчленения, является важным синтаксическим средством членения предложения на два состава. В этом и заключается специфика связи главных членов двусоставных несогласованных (по терминологии А. А. Шахматова) предложений, в которых подлежащим выступает инфинитив. Вместо обычного

согласования между сказуемым и подлежащим, в этих предложениях наблюдается их интонационное разъединение.

Необходимо помнить, что даже в таких морфологически развитых языках, как восточнославянские, очень богатых грамматическими формами, лексическими и синтаксическими возможностями, интонация довольно часто является единственным способом выражения синтаксических значений.

Акад. Л. В. Щерба по поводу связи таких членов писал: «Устанавливается между двумя констатированиями некая логическая связь, связь логических подлежащего и сказуемого»¹. Одно действие противоплагается другому действию или состоянию, которое определяет, предцирует первое. Инфинитив-подлежащее (обозначающее действие) выступает в таких предложениях как предмет мысли, о котором высказывается что-либо.

Однако не следует забывать специфичности этой своеобразной грамматической формы. Хотя инфинитив и выражает предмет суждения, но при этом он не приобретает значения предметности, так как «вопрос о субстантивации инфинитива решается отрицательно для русского языка»².

Инфинитив-подлежащее называет действие, представляя его как процесс, в отрыве от производителя процесса. В самом процессе мышления человек свободно оперирует абстрактным понятием деятельности, отрывая ее от деятеля и характеризуя ее предцирующим словом.

Многие исследователи русского языка единодушны в признании за инфинитивом способности выражать подлежащее³. Но до настоящего времени не разрешен вопрос: в каких же конкретных случаях употребления инфинитива мы признаем за ним право выступать в роли подлежащего?

При определении подлежащей функции инфинитива первой необходимостью, на наш взгляд, является наличие интонации расчленения. Как уже указывалось, интонация в данном случае играет очень важную синтаксическую роль. «Темп речи и интонация, — отмечает акад. А. А. Шахматов, — относятся к таким же грамматическим средствам, как, например, порядок слов в предложении или согласование слов...»⁴.

Именно интонация как грамматическое средство расчленяет предложение с инфинитивом-подлежащим на два состава. На письме пауза между таким подлежащим и сказуемым обозначается, как правило, знаком тире.

¹ Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, Учпедгиз, 1937, стр. 118.

² А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стр. 461.

³ См. эту же работу А. А. Шахматова, «Русский синтаксис в научном освещении» А. М. Пешковского и др.

⁴ Сб. «А. А. Шахматов», изд. АН СССР, М. — Л., 1947, стр. 328.

Например: 1. *Каштанка сразу поняла, что ворчать и лаять на таких субъектов — бесполезно* (А. П. Чехов, Каштанка). 2. *Написать, что он не может приехать, потому что что-нибудь мешает или он уезжает, — это ещё хуже* (Л. Толстой, Анна Каренина). 3. *Просыпаться после таких снов было хуже всего...* (В. Панова, Спутники). 4. *Слушать ему стало нужнее, чем говорить* (Там же).

В двух последних предложениях знак тире не стоит, но интонация расчленения существует.

Отсутствие интонации, включающей наличие паузы между подлежащим и сказуемым, не позволяет классифицировать инфинитив как подлежащее.

Например: 1. *Воевать надо трезво* (В. Панова, Спутники). 2. *Внутри войти нельзя* (Там же).

Это односоставные безличные предложения; инфинитивы *воевать, войти* являются частью составного сказуемого, что подчеркивается в данном случае также и грамматической природой слов *надо, нельзя*, которые не могут иметь при себе подлежащего.

Возникает вопрос: только ли интонация является основным критерием при определении подлежащей роли инфинитива?

Независимо от способа выражения сказуемого в двусоставном предложении с подлежащим-инфинитивом, всегда наличествует интонация расчленения. Однако, на наш взгляд, подходя к анализу роли инфинитива в предложении, нельзя не учитывать, как видно уже из двух последних примеров, характера слов или словосочетаний, которые можно было бы рассматривать как сказуемые.

В зависимости от связи инфинитива с другими словами предложения, самыми разнообразными по своей грамматической природе, необходимо принимать во внимание ряд других условий, которые и могут помочь точнее определить функцию инфинитива. Выступая в качестве способа выражения синтаксического значения, интонация в современном русском языке чаще всего встречается совместно с другими способами, в частности с порядком слов.

Как известно, признаком подлежащего в русском языке является его независимое положение в предложении. Преобладающим же положением зависимого инфинитива является его нахождение *после* того слова, к которому он примыкает.

Следовательно, подлежащим во многих случаях не может быть инфинитив, находящийся в постпозитивном положении (*Весело кататься*)¹.

Предложения, в которых инфинитив выступает подлежащим,

¹ См. об этом также Е. М. Галкина-Федорук, К вопросу о синтаксической функции инфинитива, журн. «Русский язык в школе», 1949, № 5, стр. 14.

по их структуре, на наш взгляд, можно разбить на три группы, учитывая, главным образом, способы выражения сказуемого¹:

1) предложения с инфинитивом-подлежащим при сказуемом, выраженном именем существительным или прилагательным;

2) инфинитив-подлежащее в предложениях с безлично-предикативными словами, обозначающими состояние. Однотипны с ними по структуре и предложения с личной формой глагола в роли сказуемого;

3) предложения, в которых и подлежащее и сказуемое выражены инфинитивом (со связочным словом и без него).

При характеристике каждой из групп попытаемся определить, в какой из них подлежащая функция инфинитива выступает более ярко.

1. К бесспорным случаям, в которых инфинитив выступает подлежащим, относим такую структуру предложений, при которой препозитивный инфинитив-подлежащее определяется сказуемым, выраженным именем существительным в именительном падеже (со связкой или без связки), а также в творительном (со связкой или полужнаменательными глаголами в роли связки).

Например: *А жена всё ещё говорила, что **резать** кулич, не доехав до дому, — грех и не порядок, что всё должно иметь своё место и время* (А. П. Чехов, Казак).

К подлежащему-инфинитиву *резать* однородными сказуемыми выступают имена существительные *грех* и *не порядок*. Предикативная связь между главными членами выражается при помощи интонации.

1. *Переноситься мыслью и чувством в другое существо было душевное действие, чуждое Алексею Александровичу* (Л. Толстой, Анна Каренина). 2. *Левин любил своего брата, но **быть** с ним вместе всегда было мученье* (Там же).

В этих предложениях сказуемое выражено именительным падежом существительного (именительный предикативный), присоединяемого к подлежащему-инфинитиву связкой *быть* (прошедшего времени среднего рода). Такое сказуемое, как правило, находится после подлежащего. Оба главных члена обычно имеют при себе второстепенные члены предложения, и в произношении состав подлежащего отделяется от состава сказуемого длительной паузой.

Следует отметить, что в современном русском языке именительный предикативный имени существительного выходит из употребления и вытесняется творительным предикативным, который получает всё большее распространение (особенно, когда

¹ Как указывалось выше, при определении синтаксической роли инфинитива необходимо принимать во внимание целый ряд условий.

При классификации предложений с подлежащим-инфинитивом мы исходим из основного, по нашему мнению, критерия: способа выражения главного члена предложения — сказуемого — при инфинитиве-подлежащем.

связка выступает в форме прошедшего и будущего времени изъявительного наклонения или в повелительном и сослагательном наклонении). Наличие творительного предикативного показывает, что в подобных конструкциях инфинитив несомненно выступает в роли подлежащего.

К подлежащему-инфинитиву творительный предикативный имени существительного может присоединяться полузнаменательными глаголами, обозначающими название, обнаружение, пребывание в состоянии и т. п.

Например: *Быть энтузиасткой сделалось её общественным положением...* (Л. Толстой, Анна Каренина).

В этом предложении сказуемое *сделалось положением* обозначает временный признак (на это указывает само лексическое значение глагола *сделаться* и предикативный признак, обозначенный именем существительным в творительном падеже).

Такие конструкции также получают всё более широкое распространение в современном русском языке.

Необходимо отметить, что в данном предложении инфинитив *быть* не самостоятельно выступает подлежащим, а в сочетании с именем существительным *энтузиасткой*. Объясняется это тем, что глагол *быть* обладает способностью почти полностью терять своё лексическое значение. Но возможны случаи употребления этого глагола с сохранением его реального значения (см. приводимый выше пример: *Левин любил своего брата, но быть с ним вместе всегда было мученье*, где глагол *быть* имеет значение *находиться*, следовательно, выступает в роли самостоятельного члена предложения — подлежащего).

К подлежащему-инфинитиву сказуемое, выраженное именем существительным в именительном падеже, может присоединяться при помощи указательной частицы *это*, которая выполняет в таком случае роль предикативной связки.

Например: *Прожить по-барски это дворянское дело* (Л. Толстой, Анна Каренина).

Эта частица-связка находится после подлежащего перед сказуемым и перед ней в произношении наблюдается пауза, резко разделяющая предложение на два состава.

И связка и предикативная частица могут отсутствовать в предложениях подобного типа, и в таких случаях предикативное отношение между инфинитивом (подлежащим) и именем существительным (сказуемым) выражается интонационно.

Например: *Оправдать любовь и доверие народа — святой долг Большого театра, гордости русской музыкальной культуры* («Литературная газета» от 26 мая 1951 г.).

При подлежащем-инфинитиве сказуемое может быть выражено грамматически неразложимой конструкцией, представляющей собой сочетание количественного числительного *один* с родительным выделительным имени существительного с предлогом *из*.

Например: *Отобразить его жизнь в художественном произведении, показать во весь рост образ рабочего коммунистической формации, для которого труд стал творчеством, рабочего, подобного которому не знала ещё история человечества, — одна из главнейших задач советских литераторов* («Литературная газета» от 25 декабря 1951 г.).

Во всех рассмотренных предложениях инфинитив-подлежащее стоит на первом месте, вторая часть содержит высказывание о том действии, которое названо инфинитивом.

Но в предложениях подобного типа возможен и обратный порядок слов.

Например: 1. *Счастье жить и трудиться во имя мира* («Правда» от 30 сентября 1951 г.). 2. *Ведь это безумие сидеть и ждать, чтобы враг собрался с силами...* (П. Далецкий, На сопках Маньчжурии).

В этих предложениях, несмотря на то, что инфинитив стоит на втором месте, синтаксическая функция его не изменилась: инфинитивы *жить* и *трудиться*, *сидеть* и *ждать* воспринимаются как выражение предмета мысли (подлежащее), а существительными *счастье*, *безумие* определяется то действие, которое обозначено инфинитивом (сказуемое). Во втором предложении частица-связка *это* ставится перед сказуемым и как бы указывает на последующее подлежащее.

Из соображений стиля инфинитивы-подлежащие поставлены авторами в позицию после сказуемого. Значит, препозиция инфинитива в подобных предложениях вовсе не является обязательным моментом, определяющим его подлежащую роль. Но интонация, обозначенная часто на письме знаком тире, сохраняется, и это как бы предопределение инфинитива быть подлежащим в предложении.

А. В. Богданович в статье «Две функции инфинитива в современном русском литературном языке»¹ пытается сформулировать условия, в которых инфинитив может выступать подлежащим, когда один из главных членов выражен именем существительным, а другой — неопределенной формой глагола. Основным критерием, из которого исходит А. В. Богданович, является порядок слов. В предложениях *Наша цель — вернуться домой, Твоё дело — молчать* и т. п. автор считает инфинитивы *вернуться*, *молчать* составом «сказуемого именного типа».

Нам представляется ошибочным считать инфинитив в предложениях подобного типа сказуемым. Несмотря на то, что инфинитив стоит на втором месте, т. е. после имени существительного в именительном падеже, следует рассматривать такой инфинитив только как подлежащее.

А. В. Богданович правильно считая, что инфинитив расширяет

¹ Журнал «Русский язык в школе», 1951, № 2, стр. 18—22.

синтаксическую синонимичку, обогащающую систему языка, подчёркивает, что синонимические функции инфинитива устанавливаются прежде всего на параллелях инфинитив-существительное (например, *курить вредно — курение вредно*)¹. Сравним в таком же плане предложения: *Наша цель — вернуться* и *Наша цель — возвращение*, *Твое дело — молчать* и *Твое дело — молчание*. И в данных примерах также вполне возможны параллели инфинитив-существительное.

Чтобы точнее определить, какой из двух именительных падежей существительного выступает в роли подлежащего в предложении, перестроим эти предложения таким образом, чтобы одно из существительных стояло в творительном падеже, т. е. произведем замену именительного предикативного творительным предикативным. То имя существительное и является сказуемым, которое может быть легко поставлено в творительном падеже: *Возвращение домой является нашей целью* (а не *Цель является возвращением домой*); *Молчание является твоим делом* (а не *Твоё дело является молчанием*).

Такой способ определения синтаксической роли в предложении двух существительных, стоящих в именительном падеже, представляется нам наиболее верным, и, следовательно, ориентироваться только на порядок слов совершенно недостаточно. Этот же способ может быть применим при определении синтаксической функции существительного и инфинитива, выступающих главными членами предложения, потому что, как указывалось выше, инфинитив и отглагольное существительное дают возможность образования параллельных конструкций (см. приведённые выше примеры).

Во введении ко 2-му тому академической грамматики акад. Виноградов, автор его, говоря о роли порядка слов как грамматического средства, пишет: «...роль порядка слов как способа различий грамматических подлежащего и сказуемого предложения или как средства выделения подлежащего выступает лишь в строго определённых типах предложения: в предложениях тождества, в предложениях с инфинитивом и предикативным наречием или формой существительного в именительном падеже (разрядка наша. — Н. Ч.) и т. п. Ср. *Мечта моего сына — стать художником; Стать художником — его заветная мечта*»².

В другом месте введения акад. Виноградов указывает, что в тех конструкциях, «где в качестве главных членов выступают инфинитив и имя существительное в именительном падеже, подлежащее и сказуемое — при изменении порядка слов — взаимобратимы. *Его цель — сделаться героем романа* (Лермон-

¹ Журнал «Русский язык в школе», 1951, № 2, стр. 20.

² «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, 1954, т. II, ч. I, стр. 93.

тов, Княжна Мери). Ср. *Сделаться героем романа — его цель*¹.

Правда, здесь же указывается, что такому превращению не поддаются предложения ярко экспрессивной модальной окраски (*А воздействовать на людей не великое ли искусство?* Федин, Необыкновенное лето).

Н. Ю. Шведова в разделе «Именное сказуемое» той же академической грамматики вообще фактически обходит вопрос о роли порядка слов. Она пишет: «Имя существительное в именительном падеже может выступать в роли простого именного сказуемого при подлежащем, выраженном инфинитивом. Такое сказуемое (обычно имеющее при себе определение) может находиться как после подлежащего, так (реже) и перед ним»².

Для иллюстрации даны примеры: *Не лёгкое ли дело в моём положении оставаться спокойным, трезво мыслящим руководителем* (Казакевич, Весна на Одере); *Промытый пол блестит в доме опрятностью такую, что просто радость по нему ступить босой ногою* (Твардовский, Дом у дороги). В следующем же параграфе читаем: «В тех случаях, когда подлежащее-инфинитив стоит после сказуемого, предикативная связка *это* находится перед сказуемым-именем существительным и получает значение указания на последующее подлежащее; в этих случаях подлежащее-инфинитив отделяется паузой пояснительного обособления»³. И далее даются примеры: Конечно, *это большое искусство — ждать* (Соболев, Невеста). *Она даже попробовала пролепетать, что это не её обязанность — ходить по базарам* (Федин, Необыкновенное лето).

Таким образом, бросается в глаза отсутствие единого взгляда на подлежащую роль инфинитива (при наличии в предложении именительного падежа существительного) у авторов академической грамматики. Если акад. Виноградов основным критерием считает порядок слов, то Н. Ю. Шведова акцентирует внимание на особой интонации, свойственной предложениям подобного типа («...в этих случаях подлежащее-инфинитив отделяется паузой пояснительного обособления»).

При определении членов предложения следует исходить не только из порядка слов, даже в предложениях вышеуказанного типа, но и учитывать семантическую, смысловую сторону слов, а также не забывать о возможности превращения именительного падежа в творительный предикативный, которая (возможность) может быть признана грамматическим критерием для определения сказуемого. Если учесть все эти факторы, то окажется, что инфинитив в таких предложениях необходимо признать только

¹ «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, 1954, т. II, ч. I, стр. 39.

² Там же, стр. 418.

³ Там же, стр. 419.

подлежащим. (Например: *Его цель — сделаться героем романа*. Ср. *Сделаться героем романа является его целью*).

Таким образом, постановка инфинитива-подлежащего на первое место в предложении (перед сказуемым-именительным падежом существительного) вовсе не обязательна. Но необходимо наличие предикативной интонации, устанавливающей соответствующие отношения между инфинитивом-подлежащим и существительным-сказуемым.

Воспорными подлежащими являются, по нашему мнению, такие инфинитивы в предложениях, в которых сказуемыми, определяющими данные инфинитивы-подлежащие, являются полные имена прилагательные. Имя прилагательное в роли такого сказуемого может стоять в именительном (со связкой или без неё) или творительном предикативном (со связкой), а также в форме сравнительной или превосходной степени.

Следует отметить, что большей частью именительный падеж прилагательного среднего рода, а также превосходная степень имени прилагательного среднего рода (образованная аналитическим путем) выступает в таких предложениях в субстантивированном значении.

Например: *Но для него, знавшего её, знавшего, что когда он ложился пятью минутами позже, она замечала и спрашивала о причине, для него, знавшего, что всякие свои радости, веселье, горе она тотчас сообщала ему, — для него теперь видеть, что она не хотела замечать его состояние, что не хотела ни слова сказать о себе, означало многое* (Л. Толстой, Анна Каренина).

Говорить о постороннем ему казалось оскорбительным... (Там же).

Но когда приближалось лето, то оказывалось, что самое разумное — провести его на даче... (В. Панова, Спутники).

В последнем предложении инфинитив-подлежащее вынесен автором за тире, поставлен не в начале предложения, не в первом составе, а в конце, во втором по счёту составе, после сказуемого «самое разумное».

Следовательно, и при сказуемых, выраженных превосходной степенью имени прилагательного, препозиция инфинитива-подлежащего вовсе не обязательна. Интонация же расчленения, как неотъемлемое и неременное условие, должна быть налицо. Так как имена прилагательные, как уже указывалось, в предложениях подобного типа выступают в субстантивированном значении, то к таким предложениям в полной мере относятся те же положения, которые высказаны в отношении предложений со сказуемым-именительным падежом существительного.

II. Второй группой предложений, в которых инфинитив может выступать подлежащим, является такая структура их, при которой инфинитив выступает в сочетании с глаголом или без-

лично-предикативными словами, обозначающими состояние. Личная форма глагола сравнительно редко употребляется в роли сказуемого при инфинитиве-подлежащем.

Например: *Рассмотреть за идейными фразами никчемную сущность перестраховщика — не всегда удастся* (Из газет).

В подобных конструкциях глагол-сказуемое стоит в 3 лице единственного числа. Если же действие мыслится в прошлом, то глагол-сказуемое имеет форму среднего рода единственного числа.

Например: *Казавшаяся мне невозможность органичной переработки романа была опровергнута той большой писательской работой, выполнить которую зависело от искусства и воли писателя* (К. Федин, «Литературная газета» от 25 декабря 1951 г.).

Обменяться мыслями по поводу пропажи не удалось (П. Далецкий, На сопках Маньчжурии).

Таким образом, форма глагола по сути лишена значения лица, т. к. действие, ею выраженное, относится не к субъекту, а поясняет другое действие.

Гораздо чаще сказуемым выступают безлично-предикативные слова (со связкой или без неё). Как правило, безлично-предикативные слова в таких конструкциях соотносительны с качественными именами прилагательными.

Например: *Это приключение носило характер таинственный и романтический, но объяснить его было нетрудно* (А. Чехов, Поцелуй).

Увидать сына на гулянье, узнав, куда и когда выходит, ей было мало (Л. Толстой, Анна Каренина).

Самому разбираться в таких делах, когда чувства твои раздваиваются, нелепо (В. Кочетов, Журбины).

Безлично-предикативные слова в роли сказуемого могут иметь и форму сравнительной степени.

Например: *Ехать по светлевшей в тумане дороге было безопаснее...* (Л. Толстой, Война и мир).

Быть в комнате больного было для него мучительно, а не быть ещё хуже (Л. Толстой, Анна Каренина).

Но не во всех предложениях этой группы инфинитив может выступать подлежащим.

Подлежащим инфинитив считаем только в тех предложениях, в которых он выдвинут на первое место, а глагол или безлично-предикативное слово обозначает состояние, возникающее в результате реализации действия, названного инфинитивом (см. приведенные выше примеры, а также предложения: *Отказаться от лестного и опасного назначения в Ташкент, по прежним понятиям Вронского, было бы позорно и невозможно* (Л. Толстой, Война и мир). *Она была уверена, что её не только не поняли, но что возражать ей невозможно* (П. Далецкий, На сопках Маньчжурии).

Говоря в действительности, обозначенном инфинитивом, как о предмете мысли и определив его состоянием (или высказывая о нём что-либо), мы выдвигаем такой инфинитив на первое место в предложении.

Следовательно, одним из признаков определения инфинитива-подлежащего в данных конструкциях является его препозитивное положение. Постановка инфинитива в постпозицию делает предложение односоставным, безличным. (Ср. *Было бы позорно и невозможно отказаться от лестного и опасного назначения...*, *Она была уверена, что ей невозможно возражать*). Но интонация расчленения обязательна, и именно она является решающим фактором при определении подлежащей роли инфинитива.

Например: 1. *Поддействовать должно было и сейчас безотказно* (А. Калинин, Красное знамя).

2. *Вырасти сразу невозможно* (Н. Островский, Речи, статьи, письма).

В этих предложениях инфинитивы *поддействовать, вырасти* не являются подлежащими, т. к. за ними не следует интонация расчленения, хотя данные инфинитивы и стоят в препозиции. (Ср. *Глядеть любо, Ажно вспомнить страшно* у Е. М. Галкиной-Федорук)¹.

Значит, определяя функцию инфинитива, следует учитывать прежде всего интонацию расчленения. Как правильно подчёркивается в академической грамматике, подлежащее-инфинитив при предикативном наречии может находиться в постпозиции, причём при безлично-предикативном слове в таком случае наличествуют указательные предикативные частицы *это, вот*.

Например: *Это очень несносно — переезжать...*² и т. п.

К этому положению необходимо ещё добавить роль чёткой интонации расчленения, которая и позволяет считать качественные предикативные наречия сказуемым при инфинитиве-подлежащем.

Например: *Это не просто — красться за противником, выжидая момент, и молча кинуться сзади, когда момент настал* (А. Бек, Волоколамское шоссе).

В эту группу мы не относим предложения с отрицательными местоимениями и наречиями.

Например: 1. *Не о чём говорить, пока не решён самый главный вопрос* (В. Панова, Спутники). 2. *Команда в эти дни почти ничего не делает, потому что ей нечего делать* (Там же). 3. *Больше людей, посмотреть было негде* (Там же).

Все эти предложения, независимо от местонахождения ин-

¹ Е. М. Галкина-Федорук, К вопросу о синтаксической функции инфинитива, журн. «Русский язык в школе», 1949, № 5, стр. 15.

² «Грамматика», т. II, ч. I, стр. 482.

финитива, одночленные, безличные. Инфинитив является частью составного сказуемого¹.

III. Следующую группу предложений с инфинитивом-подлежащим составляют такие предложения, в которых и сказуемое также выражено инфинитивом.

Например: 1. *Таков большевистский принцип: лучший способ отметить юбилей — это сосредоточить внимание на нерешённых задачах, на недостатках* («Литературная газета» от 26 мая 1951 г.). 2. *Крепите могущество социалистической Родины — значит отстаивать дело мира* («Львовская правда» от 25 октября 1950 г.). 3. *Требовать свободы слова, печати, союзов, собраний — это значит отнять у царя и его министров всю их власть* (П. Далецкий, На сопках Маньчжурии).

Подлежащую функцию в таких предложениях выполняет инфинитив, выдвинутый на первое место в предложении; инфинитив, стоящий на втором месте, является сказуемым. Предикативные отношения между двумя такими инфинитивами выражаются, как видно из примеров, глаголами *значить, означать*, выступающими в роли связки, и предикативной связкой *это*. Глаголы *значить, означать* в подобных конструкциях выполняют роль вспомогательного глагола. (Ср. предложения: *Командировка означала возможность побывать дома* (В. Павлова, Спутники) и *Создавать человеческую душу, формировать сознание чувства и характер свдих современников любыми средствами искусства, от фельетона до романа, от статьи до обозрения, от хроники русской жизни, как «Жизнь Клима Самгина», до письма, адресованного школьнику, — означало для Горького жить* (П. Павленко, Рассказы и очерки).

Проф. Пешковский, приравнивавший слово «значит» к связке, толковал такие предложения, как предложения с «инфинитивным подлежащим» и «инфинитивным же предикативным членом»; однако, он отказался от решения вопроса, какой именно из инфинитивов является тем или другим².

Представляется возможным считать подлежащим только инфинитив, стоящий на первом месте, т. к. при сопоставлении значений этих двух инфинитивов оказывается, что инфинитив, стоящий на первом месте, обладает менее широким значением, чем второй инфинитив, который мы и считаем сказуемым, определяющим подлежащее. Посмотрим еще примеры: 1. *Достигнуть Цинма прежде французов — значило получить*

¹ А. Б. Шапиро, Есть ли в русском языке категория состояния, журн. «Вопросы языкознания», 1955, № 2, стр. 42—54. Автор называет их «...местоименные предикативы типа *ничего, некогда* и указывает, что «слова этого типа (равно как падежные формы *некого, не у кого, не с кем* и др.) действительно употребляются в качестве безлично-предикативных слов...».

² А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1935, стр. 250.

большую надежду на спасение армии (Л. Толстой, Война и мир). 2. Он чувствовал даже то, что ничего не сказать теперь значило оскорбить её (Л. Толстой, Анна Каренина).

Во всех рассмотренных предложениях и им подобных перестановка инфинитивов совершенно невозможна, что подчёркивает неодинаковую широту значения каждого из инфинитивов.

Следовательно, при определении синтаксической роли таких инфинитивов следует принимать во внимание, прежде всего, порядок слов в предложении (только инфинитив, стоящий на первом месте, является подлежащим), а также учитывать и семантику глаголов (подлежащим всегда выступает инфинитив, имеющий более узкое, по сравнению со вторым инфинитивом, значение).

Подводя итоги, приходим к выводу, что в современном русском литературном языке инфинитив часто выполняет подлежащую функцию.

Инфинитив при этом не приобретает предметного значения; он называет действие, обозначая его как процесс. Но мы признаём инфинитив подлежащим постольку, поскольку воспринимаем его как предмет мысли, о котором высказывается что-либо, который определяется, предидируется другим словом в предложении.

Необходимы два условия при определении подлежащей роли инфинитива: 1) наличие интонации, резко разграничивающей предложение на два состава, и 2) препозиция инфинитива. Решающим фактором является интонация, так как препозиция инфинитива в некоторых случаях необязательна.

Из трёх намеченных нами групп, в которых мы инфинитив признаём подлежащим, самым распространённым и бесспорным типом являются предложения, в которых сказуемым выступает имя существительное или полное прилагательное в субстантивированном значении (со связкой или без связки).

Препозиция инфинитива в таких предложениях не всегда наблюдается. Но инфинитив следует считать подлежащим, независимо от его места в предложении. Доказательством тому, что именительный падеж имени существительного или полного субстантивированного прилагательного выступает не подлежащим, а сказуемым, является то, что этот падеж может быть легко заменён творительным предикативным. Предикативная связка *это*, часто встречающаяся в предложениях такой конструкции, выполняет также роль указательной частицы. Пауза между подлежащим и сказуемым (вернее, между составом подлежащего и составом сказуемого) обязательна. Именно интонация расчленения выделяет в предложении два состава — состав подлежащего и состав сказуемого.

Вторая группа предложений — сказуемое-безлично-предикативное слово при инфинитиве-подлежащем — также получила широкое распространение в современном русском языке. Для под-

лежащего-инфинитива характерна постановка его на первое место в предложении перед сказуемым-безлично-предикативным словом, которое обозначает состояние, возникающее в результате реализации действия, названного инфинитивом. Предикативные отношения выражаются связкой *быть*, указывающей на время и наклонение, а также путём интонационного членения предложения на состав подлежащего и состав сказуемого.

Очень редки случаи постановки инфинитива-подлежащего в постпозиции. Как правило, перестановка инфинитива совершенно меняет конструкцию предложения (из двусоставного предложения мы получаем односоставное, безличное). Интонация играет также очень большую роль: интонация расчленения, присущая данному типу предложений, резко противопоставляет действие (подлежащее), обозначенное инфинитивом, состоянию (сказуемому), которое сопровождает это действие. На письме эта интонация обозначается обычно знаком тире.

Третья группа предложений с подлежащим и сказуемым, выраженными инфинитивами, при наличии предикативных связок *это* или *означать, значить*, встречается в современном русском языке также часто, но представляет собой характерную особенность книжного стиля¹. Решающим фактором при определении синтаксической функции таких инфинитивов является порядок слов и семантика инфинитивов. Подлежащее-инфинитив, обладающий менее широким значением и стоящий на первом месте; сказуемое-второй инфинитив, характеризующийся более широким, по сравнению с первым, значением и определяющий подлежащее. В роли связки в предложениях такой конструкции выступает указательное местоимение *это*, вспомогательные глаголы *значить, означать*; этим предложениям присуща также определённая интонация.

Таким образом, для всех трёх видов предложений с подлежащим-инфинитивом характерна интонация расчленения, разделяющая предложение на две группы и подтверждающая тем самым двусоставность предложений данной конструкции.

---

¹ Мы оставляем в стороне вопрос о синтаксической функции инфинитивов в предложениях типа «С волками жить — по волчьей выть», которые являются принадлежностью народно-разговорной речи. Подобного рода конструкции крайне сложны, могут представить тему для самостоятельного исследования, так как они чаще всего являются, по замечанию А. А. Шахматова («Синтаксис», стр. 152), результатом сцепления предложений.

ЗМІСТ

	Стор.
І. К. Васюта, кандидат історичних наук — Революційна боротьба трудящих Західної України проти фашистського режиму Пiлсудського (травень 1926—1928 рр.)	3
Ю. І. Патлажан, кандидат історичних наук — Повстання міської бідноти Антіохії в 387 р. н. е.	21
П. Т. Рущенко, доцент, кандидат історичних наук — Боротьба болгарських трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії проти реакції і фашизму (кінець 1918 — червень 1923 рр.)	31
П. Т. Рущенко, доцент, кандидат історичних наук — Формування робітничого класу Болгарії та його економічне становище у 1878—1904 рр.	57
В. І. Омельченко, кандидат філологічних наук — М. О. Некра- сов — популяризатор і критик творчості Т. Г. Шевченка	89
М. О. Войтко, доцент, кандидат філологічних наук — Роман Ф. М. Решетникова «Свой хлеб».	103
І. Ф. Нелюбова, кандидат філологічних наук — К вопросу о зна- чении и употреблении деепричастий в южновеликорусских говорах	117
Н. Г. Чилікіна — О подлежащной функции инфинитива в современ- ном русском литературном языке	123

Научные записки Станиславского педагогического института
(на украинском языке).

Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор *О. Т. Ленік*

Технічний редактор *Г. І. Грибова*

Коректор *П. С. Дементьєва*

Здає до набору 10/XII 1955 р. Підписано до друку 3/X 1956 р. Папір 60×92¹/₁₆. Друк.
арк. 8,75, умовн. арк. 8,75, видавн. арк. 8,25. Тираж 500. БФ 15950.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».

Київ, вул. Павлівська, 2. Видавн. № 6732.

Обласна друкарня
м. Львів

Львівського облвиконкому
м. № 2305

bn4620

